

DE KRISISTHEORIE VAN ERNEST MANDEL

Hugo van der Laan*

In dit artikel wordt het laatst verschenen boek van Ernest Mandel besproken. Het heeft als titel *The Second Slump* en als ondertitel *A Marxist Analysis of Recession in the Seventies*¹. Het geeft een analyse van de oorzaken voor de recessie in de jaren 1974 en 1975, en meer in het algemeen van de 'slump' van de jaren '70. 'Slump' kan nog het beste worden vertaald met 'depressie'. De titel suggereert, dat er twee slumps zijn geweest. De eerste is die van de jaren '30, naar kan worden aangenomen.

In zijn analyse maakt Mandel gebruik van een marxistisch analysekader. Dit bestaat uit een combinatie van bepaalde arbeidswaarde- en krisistheoretische noties, waarin onder andere de lange golfbeweging, en vooral de organische samenstelling van het kapitaal een belangrijke rol spelen. Deze theorie is door Mandel al eerder naar voren gebracht in zijn bekende *Spätkapitalismus*². Daarom kan *The Second Slump* worden beschouwd als een voortzetting en verduidelijking van dit boek.

De analyses uit *Spätkapitalismus* worden geaktualiseerd. Het analysekader wordt nu ook betrokken op de krisistendenzen van de jaren '70.

Wij willen bespreken in hoeverre de theoretische uitgangspunten die aan Mandel's analyse ten grondslag liggen een aannemelijk verklaringskader vormen. Deze bespreking is als volgt opgebouwd.

In het eerste deel komt eerst een korte weergave van de inhoud van *The Second Slump*, en dan een door ons gesystematiseerde samenvatting van de krisistheorie die Mandel daarin, en in *Spätkapitalismus* gebruikt. Deze wordt gevolgd door een opsomming van de algemene en bijzondere oorzaken die Mandel aanvoert ter verklaring van de recessie van 1974 en 1975, en de traagheid van het herstel daarna.

In het tweede deel behandelen we de belangrijkste elementen uit de krisistheorie van Mandel. Besproken worden de begrippen krisis en recessie, het overproduktiekarakter van een krisis, de theorie van de stijgende organische

* Ik dank Ine de Bock, Dick van Haaster, Rob de Klerk, Nico Siljee, Wiemer Salverda en Hans Schenk voor hun kommentaar op een eerdere versie van dit artikel.

1. Mandel, E., *The Second Slump*, Revised Edition, London 1978. Een eerdere versie verscheen onder de titel 'Ende der Krise oder Krise oder Ende', Berlijn 1977. Deze werd geschreven in samenwerking met Winfried Wolf.

2. Mandel, E., *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt am Main 1972. Dit boek is in het Nederlands vertaald, onder de titel *Het Laatkapitalisme* bij Van Gennep, Amsterdam, verschenen.

samenstelling van het kapitaal en de daardoor dalende winstvoet, de lange golven theorie en tenslotte de inflatietheorie van Mandel en zijn theorie inzake de daling van de meerwaardevoet door stijging van de reële lonen. Het derde deel bevat slotbeschouwingen, onder meer over de analyse-mogelijkheden van de marxistische theorie in zijn huidige stand van ontwikkeling.

1A *'The Second Slump': een samenvatting*

In deze paragraaf wordt in het kort de inhoud van *The Second Slump* weergegeven. Het doel daarvan is een idee te geven van de inhoud van het boek als geheel. Wij zullen niet het boek als geheel bespreken, maar alleen de theoretische kernpunten daaruit. Het boek als geheel leent zich slecht voor bespreking. We zouden wel kunnen zeggen, dat het een slecht geschreven boek is. Het lezen ervan verloopt moeizaam, en wekt irritatie, ook door de geringe systematiek in de opbouw en beschrijving. De inhoud is sterk beschrijvend van aard, en mist een leidende theoretische of hypothetische gedachte.

Het sterk theoretische vijfde en laatste hoofdstuk, waarin onder andere de marxistische krisistheorie en vooral Mandel's standpunten daarin aan de orde komen, is als los staande beschouwing toegevoegd. In de beschrijvende hoofdstukken daarvoor speelt de theorie bijna geen rol. Daardoor maakt de beschrijving een springerige indruk, en is het vaak ook moeilijk om verbanden en samenhangen tussen de beschreven ontwikkelingen te blijven zien.

De na deze paragraaf volgende gesystematiseerde weergave van Mandel's krisistheoretische opvattingen kon pas na langdurige arbeid worden samengesteld. Mandel zelf geeft nergens een samenvatting van zijn ideeën. Het eerste hoofdstuk heet 'A Crisis of Overproduction'. en daarin komt veel aan de orde. De omvang waarin de produktie in 1974 en 1975 is afgenomen, de oplopende werkloosheid, de stijging van de kosten van levensonderhoud, de afname van de wereldhandel, de winstvoeten in de belangrijkste kapitalistische landen, overkapaciteiten, inflatie, olie- en grondstoffenprijzen en de gang van zaken in de ontwikkelingslanden worden behandeld, veelal met cijfers geadstrueerd. Dit hoofdstuk laat na lezing een onbevredigende indruk achter omdat de beschrijving van de verschijningsvormen van de crisis niet leidt tot een beter inzicht in de samenhangen daartussen. Het wordt bijvoorbeeld niet duidelijk wat de samenhangen zijn tussen de beschreven thema's en overproduktie, en ook wordt niet aangetoond hoe, waar en waarom overproduktie optreedt.

Ook de titel van het tweede hoofdstuk: 'Industrial Contraction, Financial Panic' dekt de inhoud slecht. In dit hoofdstuk vinden we nogal korte en

onvolledige beschrijvingen van de exportontwikkeling van de belangrijkste kapitalistische landen, de ontwikkelingen in de belangrijkste bedrijfstakken, het vergroten van de begrotingstekorten door de belangrijkste kapitalistische staten ter bestrijding van de recessie en de inflatoire gevolgen daarvan, en een tamelijk spekulatief aandoend betoog waarin wordt beredeneerd dat er een toenemende kans op het uitbreken van een algemene bankpaniek bestaat.

Het derde hoofdstuk heet 'Uneven Recovery and Inter-Imperialist Contradictions'. Daarin wordt eerst een aantal oorzaken voor het ontstaan van de recessie genoemd. Vervolgens wordt dan een aantal redenen voor de traagheid van het herstel aangevoerd. In dit hoofdstuk worden verder de herstellpatronen van de belangrijkste landen geschetst en wordt de toename van het protektionisme behandeld, terwijl een bespreking van de moeilijkheden in het huidige geldstelsel het hoofdstuk afsluit.

In het vierde hoofdstuk 'The Impact on the International Economy' wordt de stagnatie op de EEG-markt beschreven, alsmede enkele ontwikkelingen op de wereldmarkt. Dit hoofdstuk bevat verder afzonderlijke, niet in de hoofdtekst geïntegreerde paragrafen over de landbouw en de socialistische economieën. Tenslotte volgt dan een kort overzicht van de crisissituatie eind 1977, en de vooruitzichten voor 1978 en verder.

Het vijfde hoofdstuk heet 'Marxism and the Crisis', en daarin zet Mandel zijn krisistheoretische opvattingen uiteen. Deze uiteenzetting is vaak onvolledig en onduidelijk.

Belangrijke fragmenten van zijn theorie en stappen in de redenering zijn weer elders in het boek verspreid te vinden, terwijl vaak voor een verduidelijking moet worden teruggegrepen op *Spätkapitalismus*. De rekonstruktie van Mandel's krisistheorie wordt in de volgende paragraaf ter hand genomen. Dit laatste hoofdstuk bevat nog een overzichtje van de politieke opstellingen van de belangrijkste linkse stromingen in de politieke partijen en vakbonden. Een korte aanwijzing hoe een ware marxist zich in de huidige crisis moet gedragen vormt het einde van het boek.

In zekere zin is *The Second Slump* een teleurstellend boek. Het beeld dat na lezing overblijft is dat van een hoeveelheid empirische beschrijvingen aan de ene kant en een marxistische theorie aan de andere kant. Het beschrijvend weergeven van de empirie heeft als gevolg, dat weinig samenhang bestaat tussen de beschreven thema's. Tussen empirie en theorie bestaan evenmin sterke, expliciete verbanden. Enerzijds ontbreekt een voldoende empirische basis voor de meeste door Mandel gebruikte theorieën, waarover straks meer. Anderzijds gebruikt Mandel zijn algemene theorie nauwelijks om ordenig aan te brengen in de empirie, gegevens over het kisisverloop te selekteren, en de wezenlijke structuren van het kisisverloop empirisch aan te tonen.

Naar onze mening kan deze kloof tussen theorie en empirie niet alleen Mandel persoonlijk worden aangerekend. Binnen de marxistische theorie als geheel vormt het leggen van de relatie tussen de abstracte theorie en de 'weerbarstige' empirie een hoofdprobleem. Terzijde merken we op, dat dit ook in de gangbare economische theorie het geval is. Het gaat hier om een algemener wetenschappelijk probleem.

Mandel heeft, in ieder geval qua intentie, twee methodische uitgangspunten geformuleerd die tot een betere verhouding tussen theorie en empirie in de marxistische analyse zouden moeten leiden. De eerste daarvan is het afwijzen van monokausale verklaringen. Mandel acht het niet juist om te proberen de crisis te verklaren uit één faktor. Het eerste hoofdstuk van *Spätkapitalismus* is gewijd aan een weerlegging van tot dan toe gedane pogingen om dat te doen. Het tweede is, dat Mandel de ontwikkeling bepleit van intermediaire, bemiddelende theorieën tussen abstracte marxistische theorie en reële empirie in. Met deze theorieën zou het historisch bijzondere van een crisis, als uitdrukkingsvorm van het algemeen kapitalistische van de crisis worden begrepen.

Dat zijn goede uitgangspunten. Een vraag die men zich na lezing van *The Second Slump* kan stellen is hoe, en waarom de kloof tussen theorie en empirie ondanks deze uitgangspunten is blijven bestaan. Om deze vraag te beantwoorden moeten we bekijken hoe Mandel zijn methodische uitgangspunten heeft verwerkelijkt.

Dat is niet alleen van belang voor de beoordeling van het werk van Mandel. Omdat het hier ook om een algemener probleem gaat raakt deze vraag ook aan de 'crisis' van het marxisme in het algemeen. In de loop van dit artikel willen wij, aan de hand van de teksten van Mandel, ook daarover enige inzichten naar voren brengen. Voor de volledigheid merken wij nog op, dat wij Mandel's werk niet geheel representatief achten voor het marxisme in het algemeen. Wel vinden wij, dat Mandel een belangrijk vertegewoordiger is van bepaalde praktische en theoretische stromingen, en belangrijke bijdragen aan de ontwikkeling en verbreiding van het marxisme heeft geleverd. Wij beschouwen hier alleen zijn wetenschappelijke bijdragen in de vorm van de twee genoemde hoofdwerken uit de jaren '70, en gaan niet in op zijn opstelling in praktisch-politieke aangelegenheden.

In de volgende paragrafen wordt de kern van de Mandeliaanse theorie weergegeven. Allereerst de algemene krisistheorie, vervolgens de factoren die het bijzondere karakter van de crisis van de jaren '70 bepalen. In deze paragrafen laten wij Mandel zelf aan het woord. Een zo goed mogelijke weergave van zijn theorieën vereiste vaak een zoeken van verduidelijking in *Spätkapitalismus*. Voetnoten geven aan waar de betrokken passages vandaan komen. Kommentaar op Mandel's opvattingen is hier zoveel mogelijk

vermeden, en komt in deel II uitgebreid aan de orde. In voetnoten worden tekstverduidelijkingen gegeven, en wordt gewezen op onduidelijkheden, wanneer opneming daarvan in de hoofdtekst deze te onoverzichtelijk of te moeilijk gemaakt zou hebben.

1B Mandel's algemene krisistheorie

Een kapitalistische crisis is volgens Mandel altijd een overproduktiecrisis. Dat wil zeggen, dat er meer waren worden geproduceerd dan er, gegeven de koopkracht op de markt, tegen produktieprijzen kunnen worden verkocht³. Daarmee is het krisisebegrip gedefinieerd als toestand.

Hoe ontstaat een crisis? Zoals al werd opgemerkt is Mandel tegen een-faktor verklaringen. Naar zijn mening kunnen de kapitalistische crisis niet worden verklaard uit alleen onderconsumptie van de massa's, of uit alleen disproportionaliteit⁴. Van alles speelt een rol, herhaalt hij meermalen. Een nadere beschouwing van zijn theoretische inzichten leert evenwel, dat hij wel degelijk één faktor, weliswaar in laatste instantie, en via allerlei bemiddelingen als oorzaak voor de crisis aanmerkt. Deze faktor is het stijgen van de organische samenstelling van het kapitaal⁵.

Mandel neemt in navolging van Marx aan dat de technische ontwikkeling van het kapitaal leidt tot een toename van de organische samenstelling van het kapitaal. Want de technische ontwikkeling is onder kapitalistische verhoudingen steeds arbeidsbesparend. Het gedeelte van het totale kapitaal dat gebruikt wordt om arbeidskracht te kopen, en waaruit de meerwaarde

3. Mandel (1978), p. 169. Merk op dat Mandel de crisis bepaalt als een echte overproduktie van waren, zich uitend in oplopende voorraden gereed produkt, en niet in overcapaciteit dat zich uit in lagere bezettingsgraden, en ook niet in overakkumulatie dat zich uit als een overschot van geldkapitaal dat niet wordt geïnvesteerd omdat de winstverwachtingen niet hoog genoeg zijn.

4. Mandel (1979), p. 165 – disproportionaliteit betekent onevenwichtigheid in de groei van sectoren, bijvoorbeeld van de sektor I (die investeringsgoederen produceert) en sektor II (die konsumptiegoederen produceert). Uitgebreider neemt Mandel stelling tegen monokausale verkeringen in Mandel (1972), p. 36, waar Mandel zes grondvariabelen onderscheidt in een ontwikkeling van een methodische opzet voor de analyse van het laatkapitalisme die hij daarna overigens zeker niet stringent hanteert, en in Mandel (1978), p. 401, waar nog eens Marx' citaat herhaald wordt, volgens welke de crisis gezien moet worden als het resultaat van *alle* tegenstellingen van de kapitalistische produktiewijze. Hoeveel, en welke dat zijn vermeldt Marx overigens niet.

5. Mandel (1972), p. 263: 'de akkumulatiemoelijkheid ... berust uiteindelijk in de (door toename van de organische samenstelling van het kapitaal veroorzaakte) tendentiële daling van de doorsneewinstvoet', en Mandel (1978), p. 171-2. Zoals uiteengezet wordt in de hoofdstukken 13, 14 en 15 van het derde deel van *Das Kapital* is de organische samenstelling van het kapitaal gedefinieerd als de verhouding tussen het konstante, aan produktiemiddelen bestede gedeelte van het totale kapitaal, en het variabele, aan lonen bestede gedeelte van het kapitaal.

ontstaat, wordt steeds kleiner. De winstvoet, gedefinieerd als de verhouding tussen de hoeveelheid meerwaarde en het totale kapitaal wordt dan ook kleiner. En uit deze daling van de winstvoet komt de crisis voort. In werkelijkheid ligt het verband tussen de organische samenstelling van het kapitaal en de crisis ingewikkelder dan hier is beschreven. Er zijn meer factoren die een zekere invloed op de winstvoet uitoefenen. Deze factoren zijn evenwel van minder belang dan de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal. Deze maakt dat de winstvoet als hoofdtendens een dalend verloop heeft. De andere factoren bewerkstelligen fluktuaties van de winstvoet om dat dalende verloop heen. De factoren zijn volgens Mandel de volgende.

Ten eerste de meerwaardevoet. In de opgaande fase van een cyclus stijgt deze omdat de lonen relatief laag zijn wegens de heersende werkloosheid op dat moment en omdat er nieuwe produktieprocessen met een hogere arbeidsproduktiviteit worden ingevoerd. Naarmate de expansie echter voortduurt neemt de vraag naar arbeidskracht verder toe, en daardoor stijgen de lonen, waardoor de gestegen meerwaardevoet weer daalt. Een dalende meerwaardevoet heeft een negatieve uitwerking op de winstvoet.

Een tweede faktor is de prijs van de grondstoffen. Deze is in de opgaande fase van de cyclus aanvankelijk laag omdat de vraag ernaar niet zo groot is. Naarmate de expansie voortduurt stijgt de prijs van de grondstoffen, niet alleen omdat de vraag toeneemt, maar ook omdat de produktie ervan vaak door natuurlijke schaarste beperkt wordt. Een stijgende prijs van grondstoffen verhoogt de organische samenstelling van het kapitaal, en dat heeft een negatieve uitwerking op de winstvoet.

En een derde faktor is de beschikbaarheid van mogelijkheden tot investering in sectoren en landen waar de organische samenstelling van het kapitaal laag is. In de opgaande fase van de cyclus zijn deze mogelijkheden nog voorhanden, maar naarmate de expansie voortgaat worden deze mogelijkheden benut. Het kapitaal moet dan geïnvesteerd worden in sectoren en landen waar de organische samenstelling gemiddeld hoger is dan voorheen. Het verloop van de winstvoet is dus fluktuierend rond een dalende hoofdtendens. Het betreft hier kortere fluktuaties, die de kortere konjunkturgolven van 7 à 10 jaar voortbrengen. Het is van belang om dat te benadrukken, omdat Mandel ook lange golven in de economische ontwikkeling onderscheidt. Deze lange golven worden opgeroepen door plotselinge, sterke stijgingen van de winstvoet. In een aparte paragraaf zullen wij nader op deze lange golven in gaan.

Voor het beeld van het verloop van de winstvoet is het evenwel van belang om vast te houden dat de dalende hoofdtendens ook een golfachtig patroon heeft, overeenkomstig de door Mandel aangenomen lange golfbeweging.

Samenvattend: de winstvoet beweegt zich flukterend rond een dalende trend met een golfachtig patroon. De dalende trend met het golfachtige patroon komt voort uit de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal en de lange golfbeweging. De fluktuaties komen voort uit de beweging van de meerwaardevoet, de grondstoffenprijzen en de investeringsmogelijkheden. Het uitbreken van een crisis volgt op een daling van de winstvoet. Hoe groot die daling moet zijn geeft Mandel niet aan. Het lijkt ook heel moeilijk om daarvoor kwantitatieve kritische grenzen aan te geven. Wel is het in dit model van winstvoetverloop zo, dat een daling van de winstvoet in de opgaande fase van de lange golfbeweging minder ernstige gevolgen zal hebben dan een daling van de winstvoet in de neergaande fase van de lange golf. De daling is dan immers extra groot, omdat de effecten van de stijgende organische samenstelling van het kapitaal, lange golfbeweging, afnemende meerwaardevoet, stijgende prijzen van grondstoffen en minder gunstige investeringsmogelijkheden kumulieren.

Een crisis volgt dus op een daling van de winstvoet. Wat er precies gebeurt is het volgende. Er ontstaat een toestand die Mandel overakkumulatie noemt. Dat houdt in, dat een deel van het nieuw gevormde kapitaal niet meer tegen de voorheen gangbare winstvoet kan worden geïnvesteerd. Het wordt dan ook niet meer geïnvesteerd maar als rentedragend of speculatief kapitaal gebruikt. De produktieve investeringen nemen af. Dat vermindert de vraag en daardoor ondergaat de cyklusontwikkeling een neergaande lijn. Die wordt nog versterkt door twee ontwikkelingen. De eerste is het grotere gebruik van krediet in de expansie, ten dele ook voor spekulatieve doeleinden, waardoor de rentelasten van de ondernemingen toenemen⁶. En in de tweede plaats ontstaan er overkapaciteiten.

Mandel verklaart het ontstaan van overkapaciteit uit de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal. Zijn stelling is de volgende. De technische ontwikkeling, die zich uitdrukt in een stijgende organische samenstelling van het kapitaal, brengt met zich mee dat de produktiekapaciteit sterk wordt uitgebreid. Het sterkst in de zogenaamde afdeling I, waar investeringsgoederen worden geproduceerd, maar ook in de afdeling II, waar konsumptiegoederen worden vervaardigd. De verandering in de organische samenstelling van het kapitaal kan evenwel niet gelijk zijn aan de veranderingen in de verhouding van de produktiekapaciteiten van de afdelingen I en II. De produktiekapaciteit van afdeling II neemt sterker toe dan de loonsom, en daardoor ontstaat overkapaciteit in die sektor⁷. Meer

6. Als de winstvoet van een kapitaal onder de rentevoet komt dan neemt door de zogenaamde hefboomwerking de winstvoet op het eigen vermogen verder af.

7. Mandel (1978), p. 174-4. Duidelijker dan dit is Mandel hier niet. In '*Der Spätkapitalismus*' zijn drie passages aan te treffen waar de ontwikkeling van

uitleg daarover geeft Mandel niet, daarom ter verduidelijking het volgende. Hij start met het onderscheid tussen de afdelingen I en II. De produktie in die afdelingen is als volgt:

afdeling I: $c_1 + v_1 + m_1$

afdeling II: $c_2 + v_2 + m_2$

De waarde van de in iedere afdeling geproduceerde waren is gelijk aan de waarde van het verbruikt konstante kapitaal c , het verbruikte variabele kapitaal v , en de voortgebrachte meerwaarde. Een bekende stelling uit de disproportionaliteitstheorie is, dat er alleen evenwichtige reproductie plaats vindt, als v_1 gelijk is aan $c_2 + m_2$. Want van de totale produktie van konsumptiegoederen wordt v_2 gekocht door de arbeiders die zelf in afdeling II werken, en de rest moet verkocht worden aan de arbeiders die in afdeling I werken, en wier loonsom in waarde gelijk is aan v_1 . Mandel stelt, dat $c_2 + m_2$ sneller toeneemt dan v_1 , omdat de organische samenstelling van het kapitaal stijgt, en c dus sneller toeneemt dan v . Of dat werkelijk zo is, hangt af van een aantal omstandigheden en grootteverhoudingen, komt ons voor. We komen er in de paragraaf over overproduktie op terug.

De optredende overproduktie is het kenmerk van de kapitalistische crisis, zoals aan het begin van deze paragraaf is gesteld. Het gevolg van de overproduktie is, dat de prijzen van de waren dalen. Daardoor vervult de crisis twee belangrijke, objektieve funkties. Ten eerste dalen de prijzen tot een niveau waarop de prijzen in overeenstemming komen met de arbeidswaarde van de waren. De waarde van de waren is immers gedaald doordat produktieprocessen met een hogere arbeidsproduktiviteit zijn geïntroduceerd. De prijzen zijn niet meteen omlaag gegaan met de vermindering van de hoeveelheid arbeidskracht die nodig is om een eenheid produkt te maken. In plaats daarvan hebben de lagere produktiekosten bij handhaving van dezelfde prijs tot een hogere winst geleid, die nu, onder invloed van de prijsdaling verdwijnt. De daling van de prijzen betekent dat de konsumenten voordeel krijgen van de gestegen arbeidsproduktiviteit en dat eenzelfde nominale koop-

overcapaciteiten uit de OSvHK wordt afgeleid: op p 33-34 stelt Mandel juist het tegenovergestelde: ... 'een vergrootte vraag naar waren van de afdeling I kan (onder voorwaarden) samengaan met een absoluut, zij het minder sterk gestegen produktiekapaciteit in afdeling II en een volledige bezetting van die capaciteit, zonder dat overproduktie en overcapaciteit het gevolg moeten zijn'. Op p 257-8 waar Mandel weer de in de tekst gegeven stelling naar voren brengt dat de 'in afdeling I ontstane koopkracht voor loongoederen niet toereikt om de totale warenwaarde van afdeling II voor zover die niet binnen deze afdeling cirkuleert te realiseren', en op p 363, waar Mandel eveneens stelt, dat 'als het variabele kapitaal afneemt in verhouding tot het totale kapitaal, niet tegelijkertijd de vraag naar waren van de afdeling I gelijk op kan groeien met de vraag naar waren van de afdeling II, zodat in afdeling II realisatieproblemen ontstaan'.

kracht reël groter wordt. Deze stijging van koopkracht door prijsdaling is een van de (door Mandel niet genoemde) mechanismen die de cyclus weer in de opgaande fase kunnen brengen.

De overproduktie heeft tot gevolg dat de prijzen dalen in overeenstemming met de gedaalde arbeidswaarde. Door die prijsdaling zien de technisch meest ontwikkelde bedrijven hun technologische surpluswinsten verdwijnen. De minder moderne bedrijven zien hun winst helemaal verdwijnen, of maken verlies naarmate de arbeidsproductiviteit lager ligt. Het gevolg van de prijsdaling is, dat de bedrijven waar de arbeidsproductiviteit het laagst ligt verdwijnen. Zij staken hun produktie. Een overproduktiekrisis is zo gezien een middel om de minst produktieve bedrijven, die met de hoogste kosten werken weg te saneren. De meest produktieve bedrijven blijven over. Het gevolg is, dat er efficiënter met de beschikbare arbeidskracht wordt omgegaan. Zo heeft de crisis naast alle negatieve kanten ook een positieve werking. Tengevolge van de sluiting van sommige produkties neemt de vraag naar arbeid af, evenals de vraag naar grondstoffen. De lonen dalen, de prijzen van grondstoffen dalen. Ook worden er nieuwe produktietechnieken ontwikkeld. Als de bestaande overkapaciteit dan weer is afgebouwd stijgt de winstvoet op nieuwe investeringen en komt de cyclus weer in de opgaande fase. Bezien we nu de kern van Mandel's crisisverklaring dan blijkt de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal daarin de belangrijkste rol te spelen. Deze geeft volgens een lange golf patroon een dalende tendens van de winstvoet. De kortere winstvoetfluctuaties die tot de kortere cykli worden worden bepaald door de loonbeweging en de invloed daarvan op de meerwaardevoet en de grondstoffenprijzen en investeringsmogelijkheden. Deze laatste twee hebben invloed op de winstvoet door hun werking op de organische samenstelling van het kapitaal. Voorts verklaart Mandel overkapaciteit uit de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal. Ook de disproportionaliteit wordt daarin gevat⁸. Onderbesteding verklaart Mandel uit de onverakkumulatie, het achterblijven van de investeringen wanneer de winstvoet terugloopt.

8. Waar die disproportionaliteit precies vandaan komt is niet helemaal duidelijk. Volgens de algemene krisistheorie van Mandel brengt de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal met zich mee dat de produktiekapaciteit van de sektor I zich sterker ontwikkelt dan de produktiekapaciteit van afdeling II. Zoals gezegd, leidt het achter blijven van de loonsom bij de produktiekapaciteit van afdeling II tot overkapaciteit in afdeling II (over de aannemelijkheid daarvan komen we later nog te spreken). Of disproportionaliteit ook los van de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal kan worden gezien is niet geheel duidelijk. In één passage, in Mandel (1978), p 168, stelt hij, dat 'disproportionaliteit tussen produktie en konsumptie door de finale konsumenten, een *autonoom konstitutief element* van het systeem vormt, zij aan zij met de anarchie van de kapitalistische produktie (wijze)'. De kursivering is van Mandel zelf. In Mandel (1972) p 39 worden een aantal ongelijkmatige ontwikkelingen in het

Afgezien van de loonbewegingen is er geen andere onafhankelijk werkende krisisorzaak dan de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal in Mandel's theorie. Onderbesteding, overcapaciteit, disproportionaliteit, het zijn allemaal afgeleiden van de centrale beweging van de organische samenstelling van het kapitaal. De functie ervan is beperkt tot die van bemiddeling. Het zijn bemiddelingen omdat zij, eenmaal ontstaan, een eigen inwerking op het krisisverloop hebben. Maar een verklaring voor het ontstaan van de krisis bieden zij niet.

De vraag is uiteraard of met deze konstruktie van hoofdoorzaak en afgeleide, bemiddelende oorzaken voldoende aan het bezwaar tegen monokausaliteit is tegemoet gekomen. Eigenlijk is die vraag ten aanzien van de theorie van Mandel nog ingewikkelder dan hier is weergegeven. Mandel onderscheidt namelijk ook nog 'detonators'. Dat zijn bijzondere gebeurtenissen als een financieel schandaal, een plotselinge bankpaniek, het bankroet van een groot bedrijf of bijzondere ontwikkelingen in een belangrijke bedrijfstak. Deze detonators zijn geen echte oorzaken van de krisis, maar zetten de kumulatieve ontwikkelingen in gang als de tijd daar rijp voor is. Omdat deze detonators alleen in een bepaalde theoretische passage worden genoemd wordt, laten we een bespreking daarvan achterwege.

IC Bijzondere kenmerken van de cyklus van 1972-78

Mandel stelt herhaaldelijk dat deze algemene krisistheorie te abstrakt is om direkt een verklaring van de feitelijke gebeurtenissen te kunnen bieden. Tussen de algemene theorie en de empirie in moeten een aantal theorieën worden ontwikkeld. Met deze intermediaire of bemiddelende theorieën

kapitalisme genoemd, en wel die van vast en cirkulerend konstant kapitaal, akkumulatievoet en industrieel reserveleger, en onproductief meerwaardegebruik en stijgende organische samenstelling van het kapitaal. Deze, in combinatie met de ongelijke ontwikkeling van de afdelingen I en II 'stellen ons in staat de geschiedenis van de kapitalistische produktiewijze, en vooral haar derde fase, het laatkapitalisme, uit de bewegingswetten van het kapitaal te begrijpen ...'. Dat dat zo is, laat Mandel nòch in *Der Spätkapitalismus*, nòch in *The Second Slump* erg overtuigend zien. Op pagina 402 van *Der Spätkapitalismus* stelt Mandel dat de disproportionaliteit van de afdelingen I en II 'niet alleen op anarchie van de produktie berust ... maar de immanente wetmatigheden en tegenstellingen van de kapitalistische produktiewijze signaleert'. Kursivering van Mandel. Als uitdrukking van de stijgende organische samenstelling van het kapitaal ... is disproportionaliteit onder andere een resultaat van de tegenstelling tussen gebruikswaarde en ruilwaarde, de neiging tot onderbesteding en de onmogelijkheid de investeringen te verkleinen zodra overcapaciteit ontstaat, lezen we op deze pagina. De citaten geven aan dat het disproportionaliteitsbegrip bij Mandel geen omschreven theoretische status heeft. Dit verklaart misschien waarom in 'The Second Slump' nòch ongelijkmatige ontwikkelingen van bedrijfstakken, nòch ongelijkmatige ontwikkelingen van landen worden verklaard.

moeten de bijzonderheden van de recessie van 1974-75 worden begrepen als de historisch-konkrete verschijningsvorm van de algemene krisistendens. Want alhoewel tal van historische bijzonderheden een rol spelen in het feitelijke krisisverloop vormt voor Mandel toch in laatste instantie 'the inherent logic of the system' en 'the interplay of all the basic contradictions in the capitalist system' de uiteindelijke verklaringsgrond.

Vanuit deze opvatting over de relatie tussen de algemene krisistheorie en de bijzonderheden van de ontwikkelingen in de jaren '70 geeft Mandel in de loop van zijn boek de volgende kenmerken en verklaringen van de oorzaken van de recessie van 1974-75:

- 1 De belangrijkste empirische informatie die Mandel in het boek geeft zijn cijfers over het verloop van de winstvoet in de belangrijkste kapitalistische landen. Het zijn 'burgerlijke' statistieken, vaak gelden ze niet voor het gehele kapitaal, maar voor delen daarvan zoals 'non-financial companies' of 'manufacturing'. In vrijwel alle gevallen, met Japan als uitzondering, vertoont deze een daling in de periode van 1950 tot 1974. In de USA bijvoorbeeld van 8,6% in 1948-50 naar 5,4% in 1973 (netto winstvoet van niet-financiële ondernemingen) en in Engeland van 6,7% in 1950-4 naar 4,1% in 1970 (netto winstvoet op 'holdings' van industriële en commerciële ondernemingen)⁹. De dalingen van de winstvoeten zijn vrij regelmatig en vertonen geen opvallende buigpunten. Zoals gezegd zoekt Mandel de verklaring voor deze dalende winstvoet in de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal gedurende de derde technologische revolutie, in en na de tweede wereldoorlog, in combinatie met een dalende meerwaardevoet tijdens de expansiefase. Omdat nòch over de organische samenstelling van het kapitaal, nòch over de meerwaardevoet empirische informatie wordt gegeven blijft deze verklaring empirisch ongetoetst.
- 2 Een belangrijk onderdeel van de verklaring voor de dalende winstvoet is het aflopen van de opgaande fase van de *lange golfbeweging*. Deze komt ten einde omdat de verspreiding van moderne produktietechnieken tot gevolg heeft dat deze technieken algemeen worden zodat technologische surpluswinsten verdwijnen¹⁰. Ook de *hoge meerwaardevoet*, gestegen na de nederlagen van de arbeidsklasse tegen het fascisme en in de tweede wereldoorlog, daalde zoals gezegd (maar niet empirisch aangetoond) onder invloed van de grote vraag naar arbeid.
- 3 De derde technologische revolutie kenmerkt zich door een sterke

9. Mandel (1978), p 22 ev.

10. Mandel (1978), p 181, p 26. Veel theorie van de lange golf is in *The Second Slump* niet te vinden. Deze wordt door Mandel uitgebreid behandeld in *Der Spätkapitalismus*. In onze bespreking van de lange golftheorie verderop zullen wij daar op ingaan.

automatisering van de productieprocessen, waardoor de arbeidsproductiviteit sterk stijgt. De *investeringen* zijn sterk *arbeidsbesparend*. De stijging van de werkloosheid is in de recessie dan ook veel geprononceerder dan de daling van de produktie¹¹. Immers, bij een nulgroei van de produktie kan die produktie bij een stijging van de arbeidsproductiviteit met 5% gemaakt worden met 5% minder arbeiders. En om de werkgelegenheid te handhaven bij een produktiviteitsstijging van 5% is een produktieuitbreiding van 5% nodig. Uiteraard stellen hoge produktiviteitstoenames zo ook hoge eisen aan de ontwikkeling van de koopkracht.

- 4 De crisis is mede veroorzaakt en versterkt door de *inflatie*. Deze liep vooral aan het einde van de zestiger jaren sterk op, en zette zich nog versterkt voort in het begin van de jaren '70. Als oorzaken daarvoor wijst Mandel op factoren als de monopolioïde prijszetting, de bewapeningsuitgaven en de spekulatieve inhoud van de 'boom' van 1973, maar deze factoren zijn van relatief klein belang. Ook de olieprijsverhogingen kunnen de prijsstijgingen maar voor een zeer klein deel verklaren. De hoofdoorzaak van de inflatie is volgens Mandel zonder enige twijfel het uitzetten van de kredietverlening in de private sektor¹². Deze kredietexpansie beschouwt Mandel als de 'essentiele pilaar van de lange periode van expansie die de versnelling van de inflatie vooraf ging'¹³ maar deze verkreeg door de inflatoire uitwerking een negatieve invloed op de economische ontwikkeling. Opvallend is, dat Mandel nergens aangeeft waarom de versnellende inflatie een negatieve uitwerking op de economische ontwikkeling heeft gekregen. Nòch in *The Second Slump*, nòch in *Der Spätkapitalismus* zijn daarvoor verklaringen te vinden. Ook wordt niet verklaard, dat de kredietexpansie tot een versnelde inflatie heeft geleid, en waarom die zich niet voor de tweede helft van de jaren '60 heeft voorgedaan.
- 5 Mandel ziet de *ekonomische politiek van de overheden* als sterk bepaald door de inflatie. In het verleden hebben de overheden de inflatie zelf opgeroepen. Zij hebben steeds het uitbreken van overproduktiecrises geprobeerde te voorkomen door het krediet en de geldhoeveelheid te vergroten. Deze politiek is door en door inflator en een herhaling ervan iedere vijf of zes jaar leidt onherroepelijk tot een versnelling van de

11. Mandel (1978), p 15.

12. Mandel (1978), p 29. De invloed van de olieprijsen op het prinsniveau schat Mandel zelf op 2%. De lonen noemt hij niet als inflatiefaktor, in het algemeen beschouwt hij de cost-push inflatie als onzinnig vanuit een waardetheoretisch standpunt.

13. Mandel (1978), p 29. Deze uitspraak rijmt niet zo best met zijn theorie van de 'lange golf', die in zijn visie gedragen wordt door de hoge meerwaardevoet en de technologische surpluswinsten, en waarin markt- en afzetvergroting geen zelfstandige rol spelen.

inflatie¹⁴. De inflatie nam bovendien een algemeen karakter aan, voor vrijwel alle waren in alle landen.

Eenmaal met deze algemene en versnellende inflatie gekonfronteerd, namen de overheden vrijwel tegelijkertijd bestedingsbeperkende maatregelen. Zo werd een vraagvermindering ingeleid, en een belangrijke bijdrage aan het inzetten van de recessie geleverd.

Vanaf dat moment zien de nationale overheden ook in, dat er grenzen zijn aan de mogelijkheden om via het geldvolume, c.q. de kredietomvang een toestand van volledige werkgelegenheid te handhaven. De economische politiek wordt gevangen in het dilemma tussen inflatie en werkloosheid. Dit houdt in dat de overheden voor een onmogelijke keuze staan, namelijk óf de werkloosheid bestrijden door de bestedingen via de kredietverlening op te voeren — maar dat leidt tot een versnellende inflatie met negatieve gevolgen voor de economische ontwikkeling — óf de inflatie te bestrijden door de bestedingen te matigen, maar dat leidt dan weer tot een hogere werkloosheid en grotere overcapaciteiten. De overheden 'kiezen' voor een halfslachtig beleid ertussen in. Vanwege de angst voor versnelling van de inflatie worden de bestedingen wel genoeg opgevoerd om de recessie te stoppen, maar niet genoeg om een krachtig herstel via de vraag teweeg te brengen.

De keuze voor niet te grote opvoering van bestedingen wordt ook bepaald door de negatieve invloed die op de betalingsbalans uitgaat van de vergrote importen die uit hogere bestedingen voortkomen. De daarmee samenhangende tendens tot devaluatie van de nationale munteenheid betekent niet alleen ruilvoetverlies voor de nationale economie, maar verkleint ook de imperialistische macht van het kapitaal in dat land, zoals het voorbeeld van de USA in de laatste jaren aantoont.

Landen met een overschot op de betalingsbalans zijn dus voorzichtig met het opvoeren van de bestedingen; maar voor landen die al een tekort op de betalingsbalans hebben, en ook nog een relatief hoge inflatie, is het nauwelijks mogelijk om iets aan de vraagkant te doen. Engeland en Italië zijn daarvan goede voorbeelden. Voor andere landen dreigt zelfs een staatsbankroet zonder dat de bestedingen worden vergroot. Zulke landen als Portugal en Turkije raken steeds meer afhankelijk van buitenlandse kredietverlening. De kredietgevers, waaronder het IMF, stellen vaak als voorwaarde aan de kredietverlening, dat de binnenlandse bestedingen niet mogen groeien. Mandel beschouwt overigens veel leningen aan sommige half-imperialistische en vrijwel alle ontwikkelingslanden vanuit bancaire gezichtspunt als zeer riskant. Deze landen kunnen steeds minder de

14. Mandel (1978), p 12, 62. Waarom die versnelling dan juist in de tweede helft van de jaren '60 optreedt vermeldt Mandel niet.

groeïende lasten dragen die uit deze leningen voortvloeien, en daardoor is de kans op een serie bankfaillieten sterk vergroot. Het zogenaamde Witteveen-fonds is niet voor niets opgericht, het dient als eerste buffer tegen de risico's dat sommige landen de rentelasten en aflossingen van leningen niet meer kunnen opbrengen.

Conform Mandel's inflatietheorie beschouwt hij ook deze kredietverlening als essentieel inflatie veroorzakend. Het herstel na 1975 is voor een deel door dit soort kredietverlening gedragen en de inflatiore werking daarvan is één van de redenen dat het herstel zo traag verloopt.

- 6 Volgens Mandel is de invloed van de *olieprijzen* op het ontstaan van de recessie niet zo groot geweest, en wordt deze invloed vanwege ideologische en politieke redenen sterk overdreven.

In de officiële overheidsvisies op de recessie wordt doorgaans aangenomen, dat de verhoging van de olieprijs langs twee wegen daarop van invloed was, namelijk doordat een bijdrage aan de algemene inflatie werd geleverd, en omdat een deel van de binnenlandse bestedingen wegviel omdat er voor de geïmporteerde olie nu eenmaal meer moest worden betaald. Een deel van de koopkracht werd zo naar de OPEC-landen verlegd, en niet onmiddellijk herbested (maar als bankdeposito's of korte beleggingen aangehouden), zodat per saldo een vraaguitval ontstond.

Mandel bestrijdt deze visie door te stellen dat a) de bijdrage aan de algemene inflatie van de olieprijsstijgingen slechts zo'n 2% is geweest¹⁵ b) dat de fabrieken die arbeiders ontslaan doorgaans niet voor de export werken¹⁶, en c) dat het gedeelte van de niet directe herbestede petro-dollars uiterst klein is, ten hoogste 1,5% van het nationale produkt van de imperialistische landen, en daarom niet van voldoende omvang om een zo diepe recessie te verklaren, ook niet als rekening wordt gehouden met multiplier-effekten¹⁷. Voorts worden de opgepote petro-dollars als korte deposito's bij (vooral Britse) banken uitgezet, en deze banken breiden daarmee hun kredietverlening uit. De werkelijke invloed van de olieprijsverhoging is volgens Mandel dan, dat de overheden iets eerder

15. Mandel (1978), p 28.

16. Mandel (1978), p 34. Wat dit betekent in dit verband is niet duidelijk.

17. Mandel (1978), p 35. Multiplier-effekten zijn versterkereffekten in de bestedingen. Bestedingen worden op hun beurt weer tot andere bestedingen. Stel bijvoorbeeld dat een onderneming een order ontvangt van één miljard, en daar tien procent winst op maakt. Dan wordt in ieder geval 900 miljoen herbested aan lonen, materiaal enzovoorts. Ook deze worden weer herbested. Als alle ondernemingen met een winst van 10% van de omzet werken ontstaat zo een uitdovende bestedingsimpuls van in totaal 10 miljard. Uiteraard wordt ook een deel van de winst herbested, dat vergroot de bestedingsimpuls nog. Daar staat tegenover, dat er uit looninkomens wordt gespaard, en dat een deel van de bestedingen naar het buitenland wegvloeien. Maar de 1,5% GNP die Mandel noemt is in feite een veelvoud daarvan en daarom wellicht niet te verwaarlozen.

gedwongen werden om bestedingsbeperkende maatregelen tegen de oplopende inflatie te nemen¹⁸.

Op wereldniveau gezien moet de olieprijsverhoging daarnaast worden gezien als een herverdeling van de meerwaarde ten gunste van de olie-producerende landen ter grootte van zo'n 7 à 8%. De olieprijsverhoging heeft dus meer invloed gehad op de verdeling van de meerwaarde, dan op de produktie en verdeling van de meerwaarde.

- 7 Het *internationale karakter* van de recessie verkaart Mandel dan ook niet uit de prijsverhogingen van olie en andere grondstoffen in 1974. Het zijn vooral het aflopen van de opgaande fase van de lange golfbeweging, het tegelijkertijd nemen van deflatiore maatregelen door de nationale overheden, en vooral de sterk toegenomen internationale vervlechtingen van de produktie en markten, die verklaren dat de recessie zo algemeen was, vrijwel tegelijkertijd in alle belangrijke landen optrad in vergelijkbare omvang. Het gevolg van dat algemene karakter van de recessie was overigens, dat het ene land niet meer ten koste van een ander land de recessie kon overwinnen. Met name het herstel via opvoering van de export kan niet slagen als in alle landen de vraag vermindert.

De *afname* van de *wereldhandel* — ook in de visie van de Nederlandse overheid een belangrijke schuldige aan de werkloosheidsproblematiek — is volgens Mandel een direkt gevolg van de in de belangrijkste landen afnemende vraag naar loon- en kapitaalgoederen, die zich dan uiteraard ook in de afname van importen doorzet. Ook kunnen de meeste grondstoffen exporterende landen weer minder importeren als hun exporten stagneren tengevolge van een recessie in de grondstofimporterende landen. En tenslotte is er een zekere toename van protektionisme waar te nemen, en ook valuta-devaluaties van landen met betalingsbalanstekorten die tot beperking van importen leiden.

- 8 De recessie heeft een duidelijk *bedrijfstakspecifiek* karakter. Een overproduktiekrisis ontstaat in een paar sleutelsektoren en verbreidt zich

18. Mandel (1978), p 35. Ná de olieprijsverhogingen vergrootten die meeste overheden juist hun begrotingstekorten om de recessie wat op te vangen. In Nederland vergrootte het kabinet-den Uyl de begroting 1975 reëel met zo'n 8 à 10%, met als één van de genoemde doelstellingen de recessieve prijsverhogingen van olie en grondstoffen te compenseren. In hoeverre in andere landen de begrotingstekorten minder werden vergroot wegens de olieprijsverhoging laat zich moeilijk vaststellen. Hoe Mandel tot deze konklusie komt is in zijn tekst niet terug te vinden. Terzijde: de opvoering van de begroting door het kabinet-den Uyl ging gepaard met een opvoering van het begrotingstekort tot 4 à 5% van het nationale produkt (nog iets onder wat in de jaren '60 gebruikelijk was), nadat het door het kabinet-Biesheuvel tot 2 à 3% beperkt was geworden. Die vergroting van het begrotingstekort gaat — zoals bekend — samen op met een flinke afname van de inflatie, en die paralleliteit vormt zeker geen bevestiging van de monetaire inflatietheorie, die Mandel gebruikt.

vandaar uit naar alle of de meeste andere sectoren, zo herhaalt Mandel Marx' bekende citaat. Het begin is in 1974 te lokaliseren in de automobiell-industrie en de bouw, waarna achtereenvolgens de elektrotechniek, de textiel, de chemie en petrochemie, de staalindustrie, de scheepsbouw en de ruimtevaartindustrie werden getroffen, evenals in mindere mate de machinebouw.

Waarom de recessie begint in de bouw en de automobiellindustrie wordt door Mandel niet verklaard, evenmin als de werking van het verspreidings-proces wordt beschreven. Zijn beschrijving van het verloop van de recessie in de verschillende bedrijfstakken is kort en zonder theorie.

ID Het trage herstel

Na de recessie is een traag herstel ingetreden. De gehele periode van 1974-78 heeft daardoor een duidelijk depressief karakter¹⁹. De belangrijkste reden daarvoor is dat een teveel aan overcapaciteit is blijven bestaan. Ten dele komt dat doordat de overheden de minst winstgevende monopolies op grote schaal hebben gesteund, en omdat de banken gedwongen waren om door te gaan met krediet toe te staan aan bedrijven die daarzonder failliet zouden zijn gegaan. Zij waren daartoe gedwongen omdat zij anders naar het al aan deze bedrijven geleende geld hadden kunnen fluiten. De kredietverlening brengt voor deze bedrijven grote rentelasten met zich mee, zodat de winstvoet van deze bedrijven niet sterk kan toenemen²⁰. De overcapaciteit blijft ook lang bestaan omdat de konsumptieve bestedingen niet sterk groeien wegens de relatief dalende lonen en omdat de overheidsbestedingen niet groeien mogen in verband met de dreiging van inflatie.

Als gevolg van de gestegen prijzen van olie en grondstoffen is de organische samenstelling van het kapitaal gestegen, terwijl de toegenomen organisatie van de arbeidersklasse verhindert dat de meerwaardevoet stijgt. De winstvoet-ontwikkeling is daardoor, en door het aflopen van de opgaande fase van de lange golfbeweging niet gunstig. Het perspectief voor investeerders blijft slecht. Zowel de ongunstige winstvoet als de aanwezige overcapaciteit maken dus, dat een sterk, door investeringen gedragen herstel niet is ontstaan, en ook niet gauw zal ontstaan.

19. In de tekst worden de begrippen 'krisis', 'recessie' en 'depressie' niet gedefinieerd. Kennelijk gebruikt Mandel het depressiebegrip hier voor een langere periode.

20. Mandel is niet erg consistent in de reikwijdte van het begrip 'winstvoet'. Soms betekent dat de winstvoet van één bedrijf, of kapitaal, dan weer de winstvoet van het kapitaal van een natie, of het totale kapitaal. Het is hier vermeldenswaard, dat hoge rentelasten op het niveau van het totale kapitaal geen invloed hebben op de winstvoet, maar alleen op de verdeling daarvan over produktief en geldkapitaal.

Deze problemen worden nog verergerd door de inter-imperialistische tegenstellingen. Symptomen daarvan zijn de toename van het protektionisme en de valutaschommelingen. De invoervraag loopt terug van landen met depreciërende valuta's. Bovendien leiden valutaschommelingen, vooral die van de dollar, tot een monetaire wanorde. De overliquiditeit van dollars heeft een bijzondere inflatoire invloed op de wereldeconomie.

Door deze oorzaken is het herstel traag verlopen en zijn de vooruitzichten (januari 1978 sluit Mandel zijn manuscript af) niet gunstig. Een geringe groei gaat samen met een bestendiging van het werkloze industriële reserveleger dat sinds de recessie van 1974-5 weer in de kapitalistische economieën is gegroeid. De mogelijkheden die de nationale overheden hebben om in deze ongewenste situatie in te grijpen zijn gering wegens het eerder genoemde keuzedilemma tussen inflatie en werkloosheid. Eigenlijk hebben zij geen keuze, stelt Mandel, omdat hun financieringsmogelijkheden opgebruikt zijn in de bestrijding van de recessie van 1974-5. Als er een serieuze overproductie-krisis over het huidige patroon van trage groei heen komt, hebben zij niet meer de financieringsmogelijkheden om de vraag op te voeren. Een nieuwe recessie zal daarom een weerloze kapitalistische economie treffen.

Mandel beschrijft de ongelijkmatigheden in herstel naar land en naar sektor. In de USA werd het herstel gedragen door de automobielenindustrie, waarbij een rol speelde dat de geslotenheid van de Amerikaanse economie een grote herbestedingsfaktor van de binnenlandse bestedingen geeft. Duitsland en Japan herstelden zich via de groei van de export. Voor Frankrijk en de Benelux-landen was dat niet goed mogelijk. In Engeland en Italië werd het herstel bemoeilijkt door de beperkingen van de overheidsbestedingen. Per sektor wordt het verschil in ontwikkeling mede bepaald door de verschillen in overcapaciteit en marktontwikkeling. De automobielenverkoop bereikten vooral in de USA niet meer het niveau van vóór de recessie²¹, de staalindustrie zag haar afzet teruglopen, vooral naar de scheepsbouw. In de petrochemische industrie en de vezelindustrie bleef de overcapaciteit groot. Goed ging het in de machinebouw, de elektrotechniek en uiteraard in de energiesector.

II De door Mandel gebruikte begrippen en theorieën

In dit gedeelte ga ik nader in op de meest problematische elementen van de hier weergegeven analyse. Aan de orde komt de betekenis van de begrippen recessie, depressie en crisis, de bepaling van de crisis als een overproductie-

21. In feite werd 1978 een 'all time record' jaar voor de Amerikaanse automobielenverkoop. Misschien bedoelt Mandel echter het groeitempo, dat, zoals bekend, belangrijker is voor de economische ontwikkeling dan het niveau van de afzet.

krisis en de crisisverklaring die Mandel opbouwt uit de stijgende organische samenstelling van het kapitaal, de lange golfbeweging in de geschiedenis en de daling van de meerwaardevoet bij stijging van het loon. Daarna komt het genoemde dilemma in de economische politiek ter sprake.

IIA 1974-1975: *Krisis of recessie?*

Mandel gebruikt de begrippen crisis, depressie en recessie door elkaar in de beschrijving en analyse van de economische problemen van de jaren '70. Hij definieert van deze begrippen alleen het crisisbegrip, zoals al is genoemd, als een toestand van ingetreden overproductie. Afgezien van de vraag of dat een goede definitie is — die vraag komt zometeen aan de orde — is hij in zijn definiering niet erg consequent. In een passage stelt hij bijvoorbeeld dat in feite de recessie en het trage, recessieve herstel daarna een samenkomst van vijf verschillende crises vormen²². Dat zijn dan, naast de genoemde overproductiecrisis, ook de omslag in de lange golfbeweging en de daarmee verbonden afname van technologische winsten²³, de nieuwe fase in de crisis van het imperialistische systeem²⁴ die zich onder meer aftekent in de herverdeling van de meerwaarde op grond van de gestegen olieprijs, ten vierde een versterkte sociale en politieke crisis²⁵ in de imperialistische landen door een sterker arbeidersverzet en tenslotte de structurele crisis van de burgerlijke samenleving die zich onder de oppervlakte al een decennium lang ontwikkelde. Op een andere plaats noemt Mandel nog een crisis, namelijk die in het internationaal leiderschap²⁶.

Nu zijn er wel argumenten te geven om het met de precieze bepaling van wat een crisis of recessie of depressie is niet zo nauw te nemen. In het dagelijks spraakgebruik hebben deze begrippen immers al een sterke synonieme betekenisinhoud gekregen. Vooral het crisisbegrip is een wat verwaterd containerbegrip geworden, dat te pas en te onpas wordt gebruikt om bijvoorbeeld conflicten in de regering te benoemen, of moeilijkheden op het terrein van de energievoorziening aan te geven. Vooral journalisten lijken nogal eens het crisisbegrip te gebruiken omdat het begrip de emoties zo lekker aanspreekt. Bij een zo grote veelvormigheid van betekenis in het dagelijks spraakgebruik lijkt het niet erg zinvol om een precieze definitie van het crisisbegrip te geven.

22. Mandel (1978), p 180 ev.

23. Doorgaans voert Mandel dit aan als een *oorzaak* van de crisis, en niet als de crisis zelf.

24. Hier lijkt Mandel een soort 'permanente crisis' voor ogen te staan.

25. Het verschil tussen een sociale en een politieke crisis, en hun verband met een economische (overproductie) crisis wordt in zijn werk nergens behandeld.

26. Mandel (1978), p 51.

Een tweede argument is kennistheoretisch van aard. Historisch materialisten hebben altijd bezwaar gemaakt tegen het streven van positivistische wetenschappers om de begripsinhouden zo eenduidig mogelijk vast te leggen in definities, omdat de werkelijkheid nu eenmaal zich historisch ontwikkelt. De dingen veranderen kwalitatief en kwantitatief. Een crisis in 1847 is een heel andere dan een crisis in 1932 en weer een heel andere dan een crisis in 1975. Het streven naar het onder één difinitie-noemer brengen van zo uiteenlopende toestanden kan men aanmerken als een begripsessentialisme, dat tot slechte resultaten moet leiden omdat belangrijke historische verschillen worden genivelleerd.

Dat is allemaal goed en wel, maar er zijn ook positieve kanten aan het streven naar een nauwkeurige begripsbepaling. In ons geval, waar het gaat om de betekenis van de begrippen 'crisis', 'recessie' en 'depressie' is dat zelfs van fundamenteel belang, omdat, zoals wij hieronder zullen verduidelijken, deze begrippen fundamentele verschillen in theoretische visie op de aard van de economische problemen en te voeren politiek verwoorden.

Om met de begrippen 'recessie' en 'depressie' te beginnen: dit zijn begrippen die thuis horen in een theoretisch kader dat we kunnen aanduiden als de 'cyklusgedachte'. Dat is het gemeenschappelijke. Doorgaans wordt onderscheid gemaakt tussen recessie en depressie aan de hand van de tijdsduur en de ernst²⁷ van de groeivermindering in de neergaande fase van de cyclus. Zo spreekt recentelijk Van Duijn, in navolging van Zijlstra, liever over een depressie in de jaren 1974-75 omdat de grootste groeivermindering, namelijk die in de USA, twee jaren duurde²⁸. Een negatieve groei van korte duur zou dan op een gegeven moment een recessie heten, evenals een vertraging in de groei van voldoende omvang.

Ergens, kennelijk min of meer afhankelijk van het oordeel van sommige deskundigen, ligt dan de grens tussen recessie en depressie, en weer ergens anders de grens tussen recessie en normale economische groei.

Belangrijker dan ons af te vragen waar die grenzen dan wel liggen is het om vast te houden, dat in de cyclus-gedachte de recessies en depressies worden opgevat als door bepaalde endogenen mechanismen veroorzaakte groei-

27. Er zijn meerdere definities in omloop. Ook worden recessie en depressie wel gebruikt om verschillende fasen van de cyclus aan te geven, namelijk de omslag en de neergang. Of van een depressie wordt zo wie so gesproken als er een negatieve groei optreedt. Het ingaan op dergelijke nuanceringen gaat het kader van deze bespreking jammer genoeg te buiten. Ook op wat in dit verband verstaan moet worden onder begrippen als stagnatie, 'slump', en (nog erger) een economie die in het 'moeras' zit laten wij buiten beschouwing. Het belang van het thema wordt voldoende, maar schematisch geïllustreerd door de ideaaltypische begrippen recessie en depressie enerzijds, en crisis anderzijds.

28. Duijn, J.J. van, *De lange golf in de economie*, Assen, 1979, p 2 en *Jaarverslag Nederlandse Bank* 1975, p 11.

verminderingen, die door endogene mechanismen weer omgezet worden in versterkte groei: de voorraden worden weer aangevuld, er wordt weer geïnvesteerd, er wordt weer meer gebouwd, en er komen weer basisinnovaties²⁹.

Een krisistheorie ziet dat anders. Het krisisbegrip in de marxistische theorie – of beter: in de materialistische variant van de dialektische theorie zoals die voor het eerst door Marx is geformuleerd – wordt gebruikt binnen het analysekader van de dialektiek van produktiekrachten en produktieverhoudingen. Als in een ‘marxistische analyse’ een bepaalde probleemsituatie als een crisis wordt aangemerkt, betekent dat, dat er een theoretisch oordeel wordt uitgesproken over de wijze waarop en de redenen waarom die problemen zijn ontstaan, en vooral ook, dat er een theoretische uitspraak wordt gedaan over de manier waarop die problemen moeten worden opgelost. Dat gebeurt in het cyclische denken zoals gezegd, ook: als er een ‘recessie’ wordt waargenomen wordt er eigenlijk een oordeel uitgesproken. Het oordeel namelijk dat de economische probleemsituatie is ontstaan door een bepaald (endogeen of exogeen) mechanisme, bijvoorbeeld het accelerator-multiplier mechanisme, en dat datzelfde mechanisme er wel weer voor zal zorgen dat de afname van de groei in toename van de groei zal worden omgezet.

Het verschil tussen het cyclische denken, waarbinnen het recessie- en depressiebegrip wordt gebruikt, en het dialektische denken, waarbinnen het krisisbegrip wordt gebruikt, uit zich daarin dat zowel de ontstaansgrond als daarmee samenhangend de oplossingswijze van de economische problemen anders worden gedacht. Het aanmerken van een bepaalde groeivertraging als een crisis houdt in, dat het oordeel wordt uitgesproken dat de-groeivertraging een symptoom is van de tegenstelling tussen de produktieverhoudingen en de produktiekrachten. Daarmee wordt gesteld, dat de maatschappelijke arbeid niet meer goed binnen de bestaande produktieverhoudingen kan worden georganiseerd en bestuurd, en dat blijkt dan uit het resultaat, namelijk de vermindering van de produktie bij een technisch gezien toegenomen produktiepotentieel. Er zou technisch gezien een hogere produktie en een betere behoeftenbevrediging mogelijk zijn, maar die mogelijkheden worden niet gerealiseerd omdat ze er binnen de bestaande produktieverhoudingen niet voldoende uit kunnen worden gehaald. En een oplossing van de problemen

29. Vgl het zeer heldere eerste hoofdstuk van Van Duijn, o.c.. De dagelijkse beleidspraktijk werkt natuurlijk met veel ingewikkelder uitwerkingen van de cyclus-gedachte. In het Vintaf-model bijvoorbeeld wordt vooral de *exogene* loonontwikkeling, inclusief de belasting- en premiedruk daarop voor de cykliciteit verantwoordelijk gesteld. Essentieel blijft evenwel de gedachte dat alles weer goed komt als die exogene (in plaats van endogene) verstoringen worden rechtgetrokken. En omdat dat exogene verstoringen zijn, is alleen ten aanzien van die exogene verstoringen beleid geboden.

vereist in de eerste plaats een verbetering van de produktieverhoudingen. In dit licht gezien kunnen de economische problemen van de jaren '30 met recht als een crisis worden aangemerkt. De oplossing ervan werd namelijk pas mogelijk door belangrijke inhoudelijke en vormveranderingen in de produktieverhoudingen, waarvan de belangrijkste komponent vermoedelijk de toegenomen overheidsinvloed op de ekonomie is. De probleemsituaties van 1953, 1961 en zeker 1967 kunnen zo bezien niet worden aangemerkt als een crisis. Dat zou een veel te zwaar begrip zijn voor de problemen van die jaren. Ze werden tamelijk geruisloos opgelost via de endogene ekonomische mechanismen, en door bij te sturen binnen de bestaande beleidsroutine van de overheid, met name dan de loonpolitiek.

Gezien de discussie over de vraag wat er gedaan moet worden aan de huidige werkloosheid en daarmee verbonden problemen is het dus van primair belang of de huidige situatie de diagnose van een recessie krijgt met een bijbehorende oplossingsstrategie, waarin het herstel vooral via de endogene mechanismen en de opheffing van de het evenwicht verstorende exogene factoren wordt gezien, óf dat het oordeel wordt uitgesproken dat we in een crisis zitten, en dus vooral de produktieverhoudingen aan herstrukturering toe zijn.

Mijn voornaamste bezwaar tegen het door elkaar gebruiken van de begrippen recessie, depressie en crisis bij Mandel is, dat hij, als marxistisch analytikus nog wel, aan deze vraag voorbij gaat. Natuurlijk is hij van mening, dat we naar een socialistische planekonomie toe moeten, maar dat dit een objektieve noodzaak zou zijn, en niet een subjektieve voorkeur wordt in de tekst niet aannemelijk gemaakt, zelfs niet gethematiseerd.

Het is in ieder geval óók een objektieve wetenschappelijke vraagstelling om uit te maken of we nu in een crisis zitten dan wel een periode van vertraagde groei met een depressief karakter doormaken. Het antwoord op die vraag is praktisch en valt samen met het zoeken naar de oplossingsmogelijkheden voor de huidige problemen. Als inderdaad de problemen kunnen worden opgelost doordat bepaalde sleutelvariabelen worden bijgesteld, dus zonder dat veel aan de produktieverhoudingen verandert, en als de problemen zichzelf voor een groot deel oplossen doordat het kapitaal zichzelf herstructureert, dan zouden wij niet van een crisis willen spreken. Een crisis van de produktieverhoudingen is pas echt aangetoond als blijkt, dat veranderingen in de produktieverhoudingen vereist zijn om toereikende oplossingen te bereiken. Daarbij kan aan allerlei maatregelen worden gedacht. Bijvoorbeeld aan een nieuwe regulering van investeringen op allerlei niveaus, bijvoorbeeld in tri-partite overleg, of zonder zeggenschap van werknemers en overheid, wat in sterk gekoncentreerde bedrijfstakken al gangbaar is. Een meer geïnstitutionaliseerde loonpolitiek eventueel in combinatie met een afruil van looneisen tegen 'niet-materiële' eisen. Een scherper prijsbeleid in combinatie met een ingreep

in de prijsvorming binnen schadelijke gemonopoliseerde bedrijfstakken als de farmacie, de energiesektor en het bank- en verzekeringswezen, die een groot deel van de totale winstom naar zich toe trekken. Een door de staat afgedwongen en begeleide herstructurering in combinatie met een industriepolitiek. Een scherpe controle op, en verbod van sommige vormen van kapitaalexport. Een sterker arbeidsmarktbeleid met meer aanpassing van de vraag naar arbeid aan het beschikbaar komende aanbod enerzijds, en herscholingsprocessen anderzijds. Een andere heffingsbasis in het stelsel van financiering van de sociale verzekeringen. Een sterkere kollektivisering van de vraag. Een grotere zeggenschap van werknemers in de ondernemingsraden, in de raden van commissarissen en in bedrijfstakraden ter vergroting van de legitimiteit van de produktiewijze, etcetera etcetera. Allemaal ontwikkelingen die de komende jaren best op gang zouden kunnen of moeten komen om de problemen op te lossen. Een marxistische analyse zou de noodzaak van dergelijke veranderingen in de produktieverhoudingen — zo die er is — aan moeten wijzen.

Het dooreen gebruiken van de begrippen recessie en crisis duidt er op, dat Mandel daaraan niet toekomt. Weliswaar blijft hij een warm voorstander van een socialistische planekonomie, maar de noodzakelijkheid daarvan wordt door hem niet op analytisch niveau gedemonstreerd. Dat maakt zijn analyse politiek funktieloos. Aan de ene kant is de analyse niet overtuigend voor diegenen die menen dat met wat geduld en een verstandig liberaal beleid de economieën binnenkort weer goed zullen draaien, weliswaar niet probleemloos, maar in ieder geval zonder de typische nadelen van de socialistische planekonomie. Aan de andere kant vinden degenen die kritiek hebben op het liberale beleid, en pleiten voor veranderingen in de produktieverhoudingen, geen sterke argumenten om hun mening te onderbouwen. Die argumenten zouden wel ontstaan als de analyse gericht werd op de werking van de produktieverhoudingen en de manier waarop uit de produktieverhoudingen de crisis ontstaat. Dan zou aangegeven moeten worden waarom de bestaande verhoudingen, en in welke aspecten, onvoldoende functioneel zijn in het belang van de bevolking. Zolang die analyse niet is gemaakt, is het ook prematuur om te stellen, dat een socialistische planekonomie als oplossing vereist is. Misschien is een serie 'reformistische' maatregelen wel voldoende, en misschien zelfs wel beter dan meteen maar een socialistische planekonomie. Het lijkt mij ook een kwestie van konkrete wetenschappelijke analyse om daarvoor meer inzicht te verkrijgen.

IIB De crisis als overproduktie

Een van de belangrijkste thema's in de krisistheorie is de rol van het ontstaan

van overkapaciteiten in verhouding tot het achterblijven van de effectieve vraag. Mandel (zoals vermeld) ziet de crisis als een overproductiecrisis en definieert deze als de toestand waarin het kapitalisme meer waren heeft voortgebracht dan gekocht kunnen worden met de voorhanden koopkracht, als de waren tegen hun productieprijzen worden verkocht.

In deze definitie zitten twee kenmerken van de crisis, namelijk het te veel produceren van waren, en de voorhanden koopkracht. De vraag is, waardoor de crisis ontstaat: is dat door een te grote uitbreiding van de productiecapaciteiten, of door een te geringe uitbreiding van de koopkracht. In de eeuw van marxistische theorievorming die achter ons ligt is deze vraagstelling op uiteenlopende wijze beantwoord, zonder dat theoretische consensus daarover is bereikt. Met voorbijgaan aan vele nuances kunnen de posities schematisch als volgt worden samengevat.

Aan de ene kant zijn er theorieën die de nadruk leggen op het ontstaan van overkapaciteiten, doordat de kapitalisten in de opgaande fase van de cyclus zonder onderlinge coördinatie uitbreidingsinvesteringen doen omdat de vraag aantrekt en de winstgevendheid van de productie toeneemt. Door hun optimistische toekomstverwachtingen en hun streven om een zo groot mogelijke omzetvergroting te behalen wordt er over het geheel gezien te veel geïnvesteerd en ontstaat overcapaciteit. Daaruit kan dan weer een afname van de effectieve vraag ontstaan, omdat de kapitalisten eerst hun overkapaciteiten willen afbouwen en voorlopig niet meer investeren, of mogelijk zelfs productiecapaciteiten sluiten, arbeiders ontslaan, zodat de vraag naar investerings- en loongoederen afneemt.

Aan de andere kant zijn er de varianten van onderkonsumptietheorieën. Deze leggen de nadruk op de fundamentele tegenstelling, dat de kapitalisten méér geld uit de cirkulatie willen houden, dan zij er zelf aanvankelijk in stoppen. Ze willen winst maken, en die winst moet als koopkracht op de markt aanwezig zijn. Als de kapitalisten 100 miljard investeren, 50 miljard aan lonen en 50 miljard aan vaste kapitaalgoederen, grondstoffen en dergelijke, en de opbrengst van de productie stel 120 miljard bedraagt, dan moet er ergens 20 miljard in de cirkulatie gekomen zijn, wil de winst ook gemaakt kunnen worden. Er zijn verschillende bestedingscategorieën waaruit die 'extra' koopkracht kan komen, namelijk de persoonlijke consumptie van kapitalisten, de investeringen van kapitalisten voorzover die nog niet tot productie hebben geleid, de kredietverlening van banken, de ontsparing, het begrotingstekort van de overheid en de exportoverschotten. Als de som van deze bestedingscategorieën te klein is, minder dan 20 miljard in ons getallenvoorbeeldje, dan kan de winst niet volledig worden gerealiseerd wegens onderbesteding. Dat uit zich dan als oplopende voorraden (overproductie) of afnemende bezettingsgraden (overcapaciteit), of afnemende winstmarges bij verkoop.

Uiteraard wordt de vraag of het ontstaan van overcapaciteit uit het anarchistische investeringsgebeuren dan wel uit het structurele tekort aan effectieve vraag moet worden toegeschreven, aanzienlijk gekompliceerd doordat hier onderling samenhangende mechanismen werken, die deze vraagstelling ook een cirkulair karakter geven.

Mandel nu denkt de oplossing te hebben gevonden door het ontstaan van overcapaciteiten en koopkrachttkortten (realisatieproblemen) beide te verklaren uit de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal. Zijn visie is op verschillende plaatsen in zijn laatste boek in nogal korte en verschillende formuleringen te vinden³⁰. De redenering loopt als volgt: door de technische ontwikkeling onder kapitalistische produktieverhoudingen neemt de organische samenstelling van het kapitaal toe. Het aan lonen bestede gedeelte van het totale geïnvesteerde kapitaal neemt naar verhouding af. De produktiekapaciteit van afdeling I groeit steeds sneller dan die van afdeling II. Dat zijn daarvan logische kenmerken. Wat er gebeurt volgens Mandel is, dat de produktiekapaciteit van afdeling II sneller groeit dan de loonsom.

Dat zit zo: een deel van de in afdeling II voortgebrachte loongoederen 'blijft' in afdeling II cirkuleren, ze worden verkocht aan de arbeiders die in afdeling II werken. Het overblijvende deel moet worden verkocht aan de arbeiders die in afdeling I investeringsgoederen produceren. Omdat de totale produktiekapaciteit van afdeling II stijgt, moet een toenemend gedeelte ervan aan de arbeiders van afdeling I worden verkocht. En weliswaar stijgt de produktiekapaciteit van afdeling I (nog sneller dan die van II) maar door de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal zijn er naar verhouding steeds minder arbeiders in afdeling I nodig. De loonsom van afdeling I neemt minder snel toe dan het 'overschot' aan loongoederen van afdeling II, en dat is dus hetzelfde als overcapaciteit (in afdeling II) en onderbesteding (vanuit de loonsom van afdeling I).

Dit lijkt een elegante oplossing van het oude vraagstuk, maar bij nadere beschouwing is de afleiding van overcapaciteit uit de organische samenstelling van het kapitaal geenszins logisch sluitend.

In de eerste plaats valt op, dat Mandel redeneert op het niveau van produktiekapaciteiten, op het niveau van fysieke produktie dus, en niet op het niveau van waarden of produktieprijzen. Of een fysieke uitbreiding van de produktie in afdeling II ook een vergroting van de waarde van die produktie inhoudt, hangt meer af van de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit. Als die meer toeneemt dan de volume-ontwikkeling neemt de waarde af, bijvoorbeeld. En als de arbeidsproductiviteit in afdeling I minder sterk stijgt dan die in afdeling II hoeven er helemaal geen realisatieproblemen te ontstaan, want dan

30. Mandel (1972), p 33, 34, 102, 257/8, 363, 402 en Mandel (1978), p 169, 174/5.

is de loonsomontwikkeling in die afdeling niet zo traag als Mandel veronderstelt. Zijn redenering zou pas opgaan als hij kan aantonen, dat het onvermijdelijk is dat het overschot van de loongoederenproductie van afdeling II, in productieprijzen, uitgroeit boven de loonsom in afdeling I. De bewijsvoering daarvoor zou in ieder geval een veronderstelling inzake de arbeidsproductiviteitsontwikkeling in beide afdelingen vereisen, een veronderstelling die altijd een arbitrair karakter zal behouden.

Maar ook op het niveau van de fysieke productie is de redenering niet sterk. De groei van afdeling I is groter dan die van afdeling II, in productiecapaciteit. Maar hoeveel groter? Laten we — zeer simpel — veronderstellen dat de accelerator 5 is. Een productievergroting in afdeling II van 10% geeft dan een productievergroting in afdeling I van 50%. Wat dat in absolute grootheden betekent hangt af van het aandeel van de productie van de afdelingen I en II in het totaal. Stellen we dit totaal op 100, en is de warenproductie van afdeling I maar 10, dan neemt deze met 5 toe. De warenproductie van afdeling II is dan 90 en neemt dus met 9 toe. Maar als het aandeel van de productie van afdeling I bijvoorbeeld 50 is, dan neemt die toe tot 75, terwijl het aandeel van afdeling II maar toeneemt tot 55. En of dan de loonsomontwikkeling in I te klein is om die uitbreiding te absorberen? Een spekulatieve, misschien wel zinloze vraag, die in ieder geval aangeeft, dat Mandel bij zijn verklaring van het ontstaan van overcapaciteit niet alleen de invloed van de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit over het hoofd ziet, maar ook de invloed van de grootte-verhoudingen tussen de afdelingen I en II. Wij volstaan met deze twee bedenkingen tegen deze overproductietheorie, alhoewel er gemakkelijk meer te ontwikkelen zouden zijn. Interessanter is het misschien om te bezien in hoeverre deze theorie empirisch gezien aannemelijk is. Het belangrijkste toetsingspunt ligt in de theoretische voorspelling, dat de overcapaciteit het eerst in de afdeling II zal ontstaan. Zelf levert Mandel weinig empirische adstruktie bij zijn overproductietheorie. Hij maakt zijn theorie er niet aannemelijker op door nogal tegenstrijdige beweringen te doen over de sektor waar de overcapaciteit het eerst ontstaat.

In *Der Spätkapitalismus* behandelt Mandel³¹ de overproductie in het kapitalisme en stelt, dat het vroege vrije concurrentiekapitalisme gekenmerkt werd door een latente overproductie van loongoederen, het tijdperk van het imperialisme door een latent kapitaalsurplus, terwijl *het laatkapitalisme als overwegende vorm van economische tegenstellingen de latente overproductie van kapitaalgoederen heeft*, vanzelfsprekend gekombineerd met de beide andere vormen. Een paar honderd bladzijden verderop³² stelt hij dan terloops,

31. Mandel (1972), p 179. De kursivering is van Mandel.

32. Mandel (1972), p 402.

dat de overproductie c.q. de overcapaciteit zich meestal het eerst in afdeling II voordoet.

In *The Second Slump* stelt Mandel dan weer dat overproductiekrisen zowel in afdeling I als in afdeling II als in allebei tegelijkertijd kunnen beginnen, dat het weinig uitmaakt of de 'slump' in de ene of in de andere afdeling begint. Empirisch gezien begint de crisis het vaakst in afdeling II, alhoewel dit geen bijzondere intrinsieke logika heeft³³. Het begin van de recessie van 1974-5 in de automobiellindustrie is daarvan een voorbeeld.

Nu is dit niet geheel overtuigend, omdat automobielen geen echte konsumptiegoederen zijn, maar ook wel voor produktie worden gebruikt³⁴. Bovendien beschrijft Mandel herhaaldelijk, dat de crisis zowel in de autoindustrie als in de bouw begint. Nu wordt de bouwproduktie doorgaans bij lange na niet tot de loongoederen gerekend, terwijl in deze bedrijfstak ook weinig overcapaciteit ontstaat. Het overwegend arbeidsintensieve karakter van de produktie brengt met zich mee, dat de produktiekapaciteit snel wordt afgebouwd door ontslag van arbeiders, wanneer de orders minder worden. Empirisch gezien vormt het begin van de recessie in de automobiellindustrie en de bouw dus geen sterke onderbouwing van Mandel's overproduktietheorie. Ook hanteert hij die theorie niet in de beschrijving van de gebeurtenissen in de jaren '70, voor zover overcapaciteit wordt beschreven geldt die voor de gehele industrie³⁵. Zodat de konklusie zich opdringt, dat de overproduktietheorie van Mandel vooral fungeren moet als een schakel tussen de feitelijke ontwikkelingen en de theorie van de stijgende organische samenstelling van het kapitaal. Op grond van de genoemde theoretische en empirische argumenten kan deze schakel wel als zwak worden aangemerkt.

Er zijn zowel empirische als theoretische argumenten om een scherp onderscheid te maken tussen overproduktie en onderbesteding. Lage bezettingsgraden kunnen zowel ontstaan zijn doordat er te veel is geïnvesteerd als doordat er een vraagvermindering is opgetreden. In Mandel's definiëring van de crisis als overproduktiekrisis wordt dit verschil in mogelijke verklaringsgrond niet zo goed zichtbaar.

De werkelijkheid laat nu eenmaal allebei de bewegingen zien: soms zien we hoe in sommige bedrijfstakken overcapaciteit wordt opgebouwd, zoals in de

33. Mandel (1978), p 169. Die intrinsieke logika wordt door zijn overproduktietheorie wel aangegeven.

34. In Nederland rekent het CBS de autoproduktie voor 45% toe aan de kapitaalgoederensektor. Misschien is dit in de USA minder en zijn de fluktuaties in de autoverkoop bepaald door de gezinsbestedingen, maar dat dat zo is, is in Mandel's argumentatie niet aangetoond.

35. Mandel (1978), p 26 geeft bezettingsgraden voor de USA in de periode van 1966-75.

broodindustrie, waar de industriële bakkers dachten de kleine warme bakkers van de markt te kunnen dringen; of in de vezelindustrie, waar met behulp van sommige overheden een flinke overkapaciteit is opgebouwd, die trouwens ook deels bewust door de ondernemingen is nagestreefd om schaalvoordelen te behalen, en de konkurrenten af te schrikken. Maar soms zien we ook de vraag teruglopen, bijvoorbeeld in de scheepsbouw, waar weliswaar de capaciteit in bepaalde landen als Japan en Korea nog is uitgebreid, maar in absolute termen gezien de orders zijn teruggelopen, net zoals dat in de off-shore het geval is. Ook in de automobieliindustrie is na de olieprijsverhogingen in 1974 een tijdelijke vraagvermindering opgetreden, die zich in 1979/80 lijkt te herhalen. Ook in de bouw is duidelijk van vraagvermindering sprake, en niet van overkapaciteit. Daarom is het onzorgvuldig van Mandel om de recessie van '74-'75 een overproduktiekrisis te noemen. En eigenlijk ook wel merkwaardig, als we ons herinneren, dat hij onder meer de vermindering van de overheidsbestedingen zelf en de door de overheden bewerkstelligde vermindering van de overige bestedingscategorieën als reactie op de inflatie als een belangrijke verklarende faktor in het ontstaan van de recessie heeft genoemd.

IIC De organische samenstelling van het kapitaal

De stijging van de organische samenstelling van het kapitaal is het kernstuk van Mandel's krisisverklaring. In zijn eigen woorden: 'De akkumulatiemoelijkheid, die uit de ontwikkeling van de kapitalistische produktiewijze voortkomt, berust in laatste instantie in de (door de toename van de organische samenstelling van het kapitaal veroorzaakte) tendentiële daling van de doorsneewinstvoet'³⁶. Zoals aangegeven komt deze daling in de werkelijkheid tot uiting via allerlei bemiddelingen als lange golfbewegingen, loonstrijd, overkapaciteiten, disproportionaliteiten enzovoorts. Ieder van deze bemiddelingen kan een relatief autonome werking op de winstvoet hebben als zij eenmaal ontstaan zijn, en via die werking op de winstvoet natuurlijk ook een relatief autonome invloed op en in het krisisverloop. De organische samenstelling van het kapitaal bepaalt dus alleen indirect een afname van de winstvoet en een uitbreken van de krisis.

In de *Second Slump* geeft Mandel de winstvoetcijfers voor de belangrijkste kapitalistische landen. Sinds 1950 vertonen deze een geleidelijke daling. Mandel interpreteert deze daling als een gevolg van de afname van de meerwaardevoet en de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal, zoals bij de weergave van de algemene krisistheorie is uiteengezet.

36. Mandel (1972), p 263.

We laten de daling van de meerwaardevoet even rusten en gaan eerst in op de rol van de organische samenstelling van het kapitaal. Een moeilijkheid met de interpretatie van Mandel is, dat hij geen empirische gegevens levert waaruit de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal blijkt. Als empirische konklusie is zijn interpretatie dus niet gerechtvaardigd, temeer daar bij ons weten ook andere auteurs nog geen bevredigend empirisch bewijs voor een stijgende organische samenstelling van het kapitaal hebben geleverd³⁷. In dit verband is het ook opvallend, dat Mandel nergens ingaat op de door Rowthorn geleverde kritiek in diens bespreking van *Der Spätkapitalismus*³⁸. Rowthorn is erg enthousiast over dit boek en beschouwt het als een van de belangrijkste marxistische werken van de jaren '60 en '70. Niettemin heeft hij ernstige bedenkingen tegen de theorie van de stijgende organische samenstelling van het kapitaal. Hij toont empirisch aan, dat de stelling van Mandel, dat het vaste gedeelte van het konstante kapitaal in verhouding tot de totale produktie, de kapitaalkoëfficiënt dus, gestegen is sinds de tweede wereldoorlog, onjuist is. De marginale kapitaal-output ratio is in de periode 1960-69 zelfs lager dan in de periode 1950-59, wat suggereert dat de waarde van het vaste gedeelte van het konstante kapitaal in verhouding tot de totale produktiewaarde is gedaald³⁹.

Mandel bespreekt de geldigheid van 'de tendens' in een paar bladzijden van zijn *Spätkapitalismus*⁴⁰. Hij stelt, dat het niet moeilijk zal zijn om empirisch aan te tonen dat de organische samenstelling stijgt. De groei van de bedrijfstakken die vast kapitaal produceren is immers sneller dan de groei van bedrijfstakken die loongoederen produceren, voert hij daarbij als argument aan, zonder dat argument cijfermatig te onderbouwen, zodat we weer niet verder komen dan een bewering. En ten tweede verwijst hij naar een onderzoek waarin werd vastgesteld, dat in de USA in de periode 1939-1961 'de meeste arbeidskoëfficiënten sterker daalden dan de overeenkomstige

37. Zie bijvoorbeeld de kritiek van Diefenbach et al: Wie real ist die Realanalyse, in *Prokla*, 24, p 173 ev, op de analyses van Altvater et al, Entwicklungsphasen und -tendenzen des Kapitalismus in Westdeutschland, in *Prokla* 16, p 55-149.

38. Rowthorn, B., 'Late Capitalism' in *New Left Review* Nr 98, july-august 1976, p.59-83; Rowthorn vindt de 'profit squeeze' theorie een betere verklaring voor de dalende winsten.

39. Uiteraard gaat het hier om 'burgerlijke' statistieken in konstante prijzen, die bijvoorbeeld ook conjuncturele invloeden bevatten. En, ondanks een daling van C_f kan er best een stijging van c/v zijn opgetreden, als het cirkulerende gedeelte van het konstante kapitaal sterker is gegroeid dan het variabele kapitaal. Of dat zo is geweest, weten we niet. Rowthorn's konklusies gaan overigens verder. Op basis van de beroemde Kuznets data stelt hij vast, dat er de afgelopen 100 jaar geen toename van de organische samenstelling van het kapitaal is geweest. Hoe hij dat heeft vastgesteld (ook aan de hand van C_f ?) is uit de tekst niet op te maken.

40. Mandel (1972), p 185-190.

kapitaalkoëfficiënten'. Afgezien van het feit, dat dat geen uitsluitel geeft over het gehele kapitaal, en er dus na 1960 volgens de gegevens van Rowthorn dalende kapitaal koëfficiënten zijn, zou dit toch niet meer dan een suggestieve bewijskracht hebben, omdat een kapitaalkoëfficiënt nu eenmaal geen begrip is, dat geheel synoniem is met de organische samenstelling van het kapitaal⁴¹.

De konklusie dringt zich op, dat Mandel vooral twee gronden heeft om zich op de 'tendens' te baseren. De eerste is, dat deze theorie nu eenmaal de enige krisistheorie is die door Marx zelf is uitgewerkt, en de tweede dat Mandel, terecht onder de indruk van de groeiende betekenis van de techniek in sommige bedrijfstakken en het na-oorlogse herstel dat daarop mede gebaseerd is, op impressionistische wijze een parallelliteit tussen technische ontwikkeling en organische kapitaalsamenstelling waarneemt. Deze gronden brengen hem ertoe van een tendentieel stijgende organische kapitaalsamenstelling, en een tendentieel dalende winstvoet te spreken. Dat doet hij vrij consistent, met één opvallende uitzondering, namelijk daar waar hij stelt, dat het massale instromen van kapitaal in de arbeidsintensieve elektrotechnische industrie sinds de jaren '50 de maatschappelijk gemiddelde organische samenstelling van het kapitaal niet heeft doen stijgen, maar juist doen dalen, terwijl daardoor de doorsneewinstvoet niet gedaald, maar juist gestegen is⁴². Hoe hij dat weet, en wanneer aan die stijging van die winstvoet het einde is gekomen, is in de tekst niet aangegeven. Maar over het algemeen baseert Mandel zich a prioristisch op een stijging van de organische kapitaalsamenstelling⁴³.

Empirisch gezien is de geldigheid van 'de tendens' dus dubieus, terwijl als theoretisch a priori deze niet zonder meer aannemelijk is. De afleiding ervan uit de arbeidswaardeleer is namelijk niet logisch geforceerd, omdat er veronderstellingen worden ingevoerd die niet hoeven op te gaan. Daar is allereerst de veronderstelling van de parallelliteit tussen technische en waardeontwikkeling, die door Marx wordt aangenomen. Fysiek gezien mag het zo zijn, dat een arbeider steeds grotere machines bedient, en met steeds

41. Als zowel de arbeids- als de kapitaalkoëfficiënten dalen is er kennelijk een winstvergroting. Dit onderzoekresultaat ondersteunt dus niet de 'dalende winstvoet' – maar dit terzijde.

42. Mandel (1972), p 190.

43. Een opmerkelijk stukje redenering op p 39 van Mandel (1972): als de arbeidsproductiviteit van de grondstoffen producerende sektor sterker stijgt dan in de loongoederen producerende sektor dalen de kosten van het cirkulerende konstante kapitaal. Terwijl je zou verwachten dat de organische samenstelling van het kapitaal dan daalt, beweert Mandel, gekursiveerd, dat de organische samenstelling dan minder snel toeneemt. Een afname is kennelijk uitgesloten doordat het vaste konstante kapitaal zo snel groeit.

grotere hoeveelheden grondstoffen steeds meer hoeveelheden produkt maakt, maar dat hoeft nog niet in te houden dat de waarde van het konstante kapitaal ten opzichte van de waarde van de arbeidskracht van de arbeider is gestegen. De waarde van het konstante kapitaal is namelijk gedaald omdat deze kapitaalbestanddelen met een grotere arbeidsproductiviteit worden voortgebracht. Ook de waarde van de loongoederen is gedaald door de stijging van de arbeidsproductiviteit, maar het pakket loongoederen is de laatste tijd zeker toegenomen. Of nu per saldo de waarde van het konstante kapitaal ten opzichte van de waarde van de arbeidskracht van de arbeider over het gehele kapitaal bezien is toegenomen, weten we niet.

Een tweede argument tegen de wijze waarop Marx de afleiding van 'de tendens' heeft gemaakt is het Okishio-argument, volgens welke de kapitalisten voortdurend bezig zijn met het verbeteren van produktietechnieken en zo tamelijk kontinu kosten besparen. Een stabilisatie van de productieprocessen, op een niveau waar de organische samenstelling van het kapitaal een lagere winstvoet tot gevolg heeft is volgens hem uitzondering, en een voortdurende kostenbesparing, gekoppeld aan technologische surplus-winsten regel.

En zo zijn er meer argumenten die de a priori geldigheid van 'de tendens' behoorlijk onderuit halen⁴⁴. Mogelijk wordt deze tendens ten dele opgeheven door monopoliseringstendenzen, inflatie, ongelijke ruil, bekorting van de omlooptijden van het kapitaal. Een nadere bespreking van deze mogelijkheden is hier evenwel niet vereist om toch — op basis van de hiervoor gegeven hoofdargumenten — te mogen konkluderen dat het geenszins vast staat dat de dalende winstvoeten in de periode na 1950 veroorzaakt zijn door een stijging van de organische samenstelling van het kapitaal. Mandel kan worden verweten dat hij een empirische onderbouwing van deze relatie, die de kern van zijn krisisverklaring vormt, achterwege heeft gelaten.

IID De lange golven in de geschiedenis

Volgens Mandel wordt de economische ontwikkeling mede bepaald door een lange golfbeweging. Hij onderscheidt in de ontwikkeling van het kapitalisme sinds 1793 perioden van ruwweg 50 jaar, en ziet in deze perioden een golfbeweging omdat de groei van de industriële produktie in de eerste helft van die perioden groter zou zijn dan in de tweede helft van die perioden. Mandel vat deze verschillen in groeitempo op als opgaande en neergaande fasen van een lange golfbeweging in de groei van de industriële produktie.

44. Een recente bespreking in Shaikh, A., Eine Einführung in die Geschichte der Krisentheorien, in *Prokla* 30, 1978/1, p 30.

In *Der Spätkapitalismus* heeft Mandel uiteengezet hoe die lange golven in zijn visie ontstaan. Het begin van een opgaande fase ligt daar, waar door de werking van een aantal factoren een grote stijging van de winstvoet optreedt. Die factoren kunnen zijn een plotselinge daling van de organische samenstelling van het kapitaal, bijvoorbeeld doordat het kapitaal doordringt in landen waar de organische samenstelling zeer laag is zoals ten tijde van de koloniale expansie. Of doordat delen van het konstante kapitaal zoals grondstoffen en machines plotseling goedkoper worden. Of een plotselinge verhoging van de meerwaardevoet, bijvoorbeeld door een intensivering van de arbeidsdag of een nederlaag van de arbeidsklasse die een loondaling tot gevolg heeft. Of een plotselinge verkorting van de omslagtijd van het kapitaal bijvoorbeeld door verbeterde transport- of kommunikatiesystemen.

Vooral wanneer een aantal van deze factoren tegelijkertijd inwerken op de winstvoet ontstaat een beweging waarin alle braak liggende kapitaal in het akkumulatieproces wordt opgezogen⁴⁵. Het akkumulatieproces verkrijgt dan een omvang die het mogelijk maakt, dat niet alleen partiële en gematigde, maar massieve en algemene veranderingen in de produktietechniek gerealiseerd kunnen worden. De technische basis van deze verandering liggen in de energie-techniek en de bewegingsmachines. Zo kenmerkt zich de opgaande fase van de tweede lange golf (na 1848) door de machinale produktie van stoommachines, de opgaande fase van de derde lange golf (na 1893) door de machinale produktie van elektro- en explosiemotoren, en de opgaande fase van de vierde lange golf (na 1940) door de sturing van machines met elektronika en de geleidelijke invoering van kernenergie⁴⁶. Deze technische ontwikkelingen in de opgaande fase van de tweede, de derde en de vierde lange golf noemt Mandel respectievelijk de eerste, de tweede en de derde technologische revolutie. De opgaande fase van de eerste lange golf is de bekende industriële revolutie na 1793.

Uiteraard staat de technische basis van de lange golfbeweging — de technische ontwikkelingen in de energie- en bewegingsmachines — niet op zich, maar brengt een gehele verandering van de produktietechniek met zich mee, en ook een verandering in de transport- en kommunikatietechnieken.

Verbonden met deze fundamentele veranderingen in de produktietechnieken is een aanzienlijke stijging van de organische samenstelling van het kapitaal,

45. Mandel (1972), p 108. 'Braak liggend' kapitaal is ontstaan in de korte konjunktuurcykli voorafgaand aan de opgang van de lange golf, als een gevolg van de kapitaalontwaarding in recessies en het gebrek aan goede investeringsmogelijkheden. Daardoor blijft kapitaal 'braak liggen', het wordt gespaard bijvoorbeeld, in een aantal opvolgende cykli, zodat een historisch reservefonds ontstaat zoals Mandel dat noemt, waaruit de investeringen in de opgaande fase van de lange golf kunnen worden gefinancierd.

46. Mandel (1972), p 110-111, 123-125.

die vroeger of later, afhankelijk van de omstandigheden, tot een daling van de winstvoet moet leiden. Dan ontstaat een rem op de investeringen en de innovaties, een dalende fase in de golfbeweging van de industriële productie en braak liggend kapitaal, dat wordt opgespaard tot de omstandigheden weer zo gunstig zijn dat een nieuwe opgaande fase van de lange golf kan ontstaan. Mandel verklaart de recessie van '74-'75 en het trage herstel daarna mede uit de fase van de lange golfbeweging waar deze recessie in viel. De opgaande fase van de vierde lange golf was van rond 1940 tot 1967, in 1967 is de omslag naar de dalende fase geweest, die zich kenmerkt door minder innovatie en technologische surpluswinsten, minder investeringen en langere en diepere recessies dan in de opgaande fase. Bovendien zit het kapitalisme opgescheept met een organische samenstelling van het kapitaal die door de derde technologische revolutie weer hoger dan ooit is geworden.

De bezwaren tegen deze theorie kunnen we groeperen, ze betreffen de aannemelijkheid van de theorie op theoretisch niveau, en daarnaast de onvoldoende empirische verifikatie van de theorie. We beginnen met de theoretische argumenten.

Immanente kritiek op Mandel's theorie van de lange golven is van Rowthorn gekomen, in zijn al genoemde kritiek op *Der Spätkapitalismus*. Naar hij opmerkt is het niet nodig, dat de factoren die de stijging van de winstvoet veroorzaken (dalende organische samenstelling enz) plotseling optreden. Voldoende is dat zij radikaal, of in ieder geval toereikend zijn. Bijvoorbeeld een lange periode van aanhoudende daling van grondstoffenprijzen is even goed als een plotselinge daling van de grondstoffenprijzen. Verder is het volgens Rowthorn niet nodig, om de theorie van het in voorafgaande korte cykli in de dalende lange golf-fase vrijgekomen 'braak liggende' kapitaal in de theorie te gebruiken. Financieringsproblemen in de opgaande fase zullen niet onoverkomelijk zijn door de zelf-financiering die de gestegen winstvoet als mogelijkheid met zich meebrengt, en door de mogelijkheid van uitbreiding van krediet als daar grote vraag naar komt. Voorts, zegt Rowthorn, is de invloed van economische factoren op de technische ontwikkeling niet in de theorie aangegeven. De technische mogelijkheden voor een fundamentele verandering van de produktietechniek zijn kennelijk iedere vijftig jaar of zo voorhanden als de winstvoet sterk en aanhoudend gaat stijgen, en dat is een onbevredigende exogene verklaring, of eigenlijk niet-verklaring. Goed beschouwd komen dergelijke exogene, dat wil zeggen niet-verklaarde invloeden in de theorie veel voor. Bijvoorbeeld de lange golf die in 1940 begint ziet Mandel vooral als een gevolg van de stijging van de meerwaardevoet die een gevolg is van de nederlaag van de arbeidersklasse tegen het fascisme. Ongeacht de vraag of het waar is dat de meerwaardevoet na 1940 is gestegen

(Mandel zelf geeft daarover geen cijfers) kun je je afvragen wat dan de noodzakelijkheid van het ontstaan van het fascisme heeft bepaald. Is het zo, dat in de geschiedenis het kapitalisme daar niet buiten heeft gekund? Dit soort vragen, die ook gelden voor bijvoorbeeld de eerste en de tweede wereldoorlog worden door Mandel niet aan de orde gesteld, terwijl het toch gebeurtenissen met een sterke invloed op de economische ontwikkeling betreft, met een tijdsduur die zo lang is, dat gemakkelijk 'golfbewegingen' kunnen worden veroorzaakt, of gestoord, of wat dan ook.

De theoretische verklaring die Mandel voor de lange golfbeweging geeft, sluit niet logisch andere verklaringen uit. Zo zijn de lange golven wel verklaard uit: uitbreidingen van de wereldmarkt, bijzondere cykli van vaste kapitaal-goederen met een zeer lange levensduur, het in klusters aan de markt komen van basisinnovaties, de specifiek levenscyklus van belangrijke produkten, enzovoorts. Dergelijke alternatieve verklaringen voor lange golven in de geschiedenis (en toekomst) van het kapitalisme worden door Mandel's theorie niet overtuigend buitengesloten, of, anders gezegd, als empirisch het bestaan van lange golven kan worden aangetoond, is het nog maar de vraag hoe je die moet interpreteren. Mandel's theorie is maar één van de mogelijke interpretaties van een lange golfbeweging waarvan het de vraag is of die echt in de werkelijkheid bestaat.

Laten we eens zien welke empirische gegevens Mandel in zijn twee genoemde boeken presenteert om de lange golfbeweging aan te tonen. Dat zijn de groeivoeten van de industriële produktie in Engeland, de USA en Duitsland, de fysieke produktie per hoofd van de bevolking over de gehele wereld en de jaarlijkse groei van de wereldhandel. Deze laatste acht ik niet zo belangrijk als indikator, daarom de eerste vier hier in een tabel samengevat⁴⁷:

	Engeland	Duitsland	USA	Wereld
- 1847	3,5 à 4%			
1848 - 1875	4,55 % ^x	4,5%	5,4%	
1876 - 1893	1,2 %	2,5%	4,9%	0,89%
1894 - 1913	2,2 %	4,3%	5,9%	1,75%
1914 - 1938	2 %	2,2%	2 %	0,66%
1939 - 1967	3 %	3,9%	5,2%	

Verifikatie is in principe — op grond van dit materiaal — alleen mogelijk voor de tweede en de derde lange golf. Op grond van het uitgebreider materiaal dat van Duijn (1979) presenteert kan overigens vastgesteld worden dat de eerste lange golf (tot 1847), in Engeland althans, niet waargenomen kan worden in de groeicijfers. De tweede golf heeft hier wel het voorspelde verschil in groeitempo, zij het dat Mandel hier tot een ander resultaat komt dan

47. Zie Mandel (1972), p 133.

Van Duijn. Deze berekent de 4,55% van Engeland in de periode 1848-1875 als 3,09⁴⁸.

Het beeld van de derde lange golf is ook niet strijdig met de theorie, alhoewel het zwaartepunt van de verschillen verschuift van Engeland naar de USA, misschien ook als gevolg van de verschuiving van de industriële hegemonie, waarbij het principe van de remmende voorsprong een rol gespeeld kan hebben. De cijfers van de tweede en derde lange golf zijn dus overeenkomstig de theoretische voorspelling van hogere naar lagere groei, maar daarmee is het bestaan van een lange golfbeweging nog niet aangetoond. De periode van de eerste golf laat immers niet het verwachte patroon zien. Verder gelden de cijfers niet voor het kapitalisme als geheel, maar voor de belangrijkste landen. In de derde plaats laten andere indelingen andere groeiverschillen zien; bijvoorbeeld het meenemen of niet meenemen van een oorlogsperiode in een opgaande of neergaande fase verandert wel wat aan de groeiverschillen tussen de gekonstrueerde fasen.

Voorals het materiaal over de negentiende eeuw is beperkt betrouwbaar⁴⁹, en zo zijn er meer bezwaren tegen deze empirische adstruktie van de lange golfbeweging. Het meest principiële bezwaar is, zoals Van Duijn opmerkt, dat een rigoureuze toetsing van de theorie niet mogelijk is, door de lengte van de perioden van 45-60 jaar en de veelheid van doorkruisende factoren. Afgezien daarvan biedt de waarneming van twee golven in de geschiedenis niet de zekerheid dat er ook een derde zal komen, en een vierde: in termen van statistische significantie is de kans daarop niet groot.

Zonder hier uitgebreider in te gaan op de verifikatieproblemen⁵⁰ kan het oordeel voorlopig luiden, dat Mandel met de theorie van de lange golfbeweging een theorie heeft geïntroduceerd die niet op harde empirische gegevens is gebaseerd, en waarvan de verklaring allerminst hypothetisch sluitend is, laat staan geverifieerd. Het is in dit verband goed om eens te wijzen op de pagina's 123-5 van *Der Spätkapitalismus* waar Mandel een overzicht van de lange golven geeft, inclusief de beweging van de waardebestanddelen van het industriële kapitaal en de meerwaardevoet. Hoe hij aan de gegevens is gekomen, en welke dat zijn, waardoor hij kan stellen dat bijvoorbeeld van 1940-1966 de C_f daalt, de C_z ook, enzovoorts, is ons een raadsel. Trouwens, deze dalingen zijn in strijd met zijn stelling, dat na iedere, dus ook de derde, technologische revolutie de organische samenstelling van het kapitaal

48. Van Duijn (1979), p. 213, voetnoot 10.

49. Van Duijn (1979), p. 125.

50. Vergelijk daarvoor bijvoorbeeld het artikel van John Hagedoorn, de lange golf in de ekonomie, in *Tijdschrift voor Politieke Economie*, jrg. 3/Nr 3, en de daarin genoemde literatuur.

toeneemt. Wie die pagina's goed leest, komt tot de konklusie dat de vaste bestanddelen van het kapitaal vaker dalen dan stijgen, terwijl het variabel vaker stijgt dan daalt. Afgezien dat voor deze waardebewegingen geen empirische onderbouwing wordt geleverd, is een dergelijke waardebeweging strijdig met de veronderstelling van een stijgende organische samenstelling van het kapitaal: als v meer toeneemt dan afneemt, en c meer afneemt dan toeneemt wordt eerder een afnemende organische samenstelling van het kapitaal gesuggereerd.

Bezien we het kernstuk van de verklaring — de stijgende organische samenstelling en het golfachtige patroon van de lange golven — dan moeten we konkluderen dat deze in te geringe mate wordt ondersteund door empirische gegevens.

Opmerkelijk is, dat de afwezigheid van empirische onderbouwing van de kernrelatie zich voordoet temidden van een veelheid feiten en beschrijvingen van gebeurtenissen, die in de verklaring van de crisis een veel ondergeschikter positie innemen. In *The Second Slump* wordt bijvoorbeeld een minutieuze opsomming gegeven van de protektionistische maatregelen van de laatste jaren, die meerdere bladzijden in beslag neemt. Terwijl het kernpunt, de stijging van de organische samenstelling op een indruk berust, weinig meer, en de lange golven theorie door cijfers wordt onderbouwd, waar wel het een en ander op af te dingen is. De analyse heeft daardoor in essentie een karakter van pseudo-konkreetheid.

III Geldhoeveelheid, Inflatie en 'Profit squeeze'

De voorgaande thema's, het crisis- en recessiebegrip, de crisis als overproduktiekrisis, de dalende winstvoet en de lange golven zijn de belangrijkste elementen van Mandel's algemene krisistheorie. In zijn visie is iedere crisis een overproduktiekrisis, uitdrukking van de stijgende organische samenstelling van het kapitaal en de fase van de lange golfbeweging op dat moment. De historische bijzonderheden van de crisis van de jaren '70, c.q. de recessie van 1974-75 moeten binnen dit kader worden verklaard met intermediaire theorieën. Een intermediaire theorie is Mandel's inflatietheorie. Een andere intermediaire theorie is Mandel's theorie dat de loonstijgingen, die de arbeidersklasse in de jaren '60 wist af te dwingen, de meerwaardevoet hebben doen dalen. En meer intermediaire theorieën zijn er eigenlijk niet. In dit gedeelte willen wij de inflatietheorie en de theorie van de dalende meerwaardevoet wat nader bekijken, en bezien of daarmee inderdaad de belangrijkste 'intermediaire' theorieën daargesteld zijn.

Zoals is weergegeven heeft de oplopende inflatie het ontstaan van de recessie in de hand gewerkt. Merkwaardig genoeg legt Mandel nergens uit waarom inflatie een negatieve invloed heeft op de economische ontwikkeling. Noch in *Der Spätkapitalismus*, noch in *The Second Slump* wordt enige uitleg gegeven bij de door Mandel toch herhaaldelijk genoemde negatieve invloed van de oplopende inflatie. En dat ondanks het feit, dat in *Der Spätkapitalismus* een heel hoofdstuk is gewijd aan de 'permanente geldinflatie'. Daar is dan weinig discussie over mogelijk.⁵¹

Mandel is wel zeer duidelijk in het aangeven van de oorzaak van de inflatie. De hoofdoorzaak is de vergroting van de geldhoeveelheid via de kredietverlening van de partikuliere banken en, in veel mindere mate, van de overheden. Factoren als de olieprijsverhogingen, de speculatie, de administratieve prijzen van monopolies, en militaire uitgaven, spelen een veel geringere rol⁵². Beperken we ons tot de hoofdoorzaak van de inflatie, de geldhoeveelheid en met name de uitbreiding daarvan door kredietverlening, dan valt op dat in het werk van Mandel ook nergens wordt aangegeven waarom een uitbreiding van de geldhoeveelheid tot een grotere inflatie leidt. Er wordt alleen maar gesteld, dat het gebeurt, en niet gezegd waarom. In een passage in *Der Spätkapitalismus* stelt Mandel zelfs, dat de redenen daarvoor ook niet door hem uitgelegd hoeven te worden⁵³.

Mandel hanteert in zijn marxistische analyse een monetaire inflatietheorie. Nu is de verklaring van de inflatie in het marxistische kamp een onopgelost probleem, waarbij verschillende theorieën als hypothese zijn gesteld. Het probleem stelt zich vooral in het licht van de sterke inflatie na 1965, en het gegeven dat de klassieke arbeidswaardeleer een algemeen proces van

51. In een passage in Mandel (1972) geeft Mandel zelfs aan, dat inflatie positieve invloeden heeft op de economische ontwikkeling: 'in het algemeen bevordert inflatie de kredietverlening ... omdat het lonend wordt geld te lenen en later met geld dat minder waard is geworden terug te betalen...' (p 414). In *The Second Slump* zijn aanwijzingen te vinden dat Mandel inflatie negatief vindt uitwerken wanneer die een zekere grens te boven komt, maar waar die grens ligt, en hoe die negatieve invloed dan gaat ontstaan is nergens te vinden in zijn werk.

52. Mandel (1978), p 28-9 en Mandel (1972), hoofdstuk 13.

53. Die passage is als volgt: 'In een recessie, met onderbezetting van produktiecapaciteit brengt een bank of een staat extra papiergeld in cirkulatie. Om redenen die wij niet nader hoeven toe te lichten (bijv. omdat de voorraden aan consumptiegoederen in de al langer durende crisis zijn afgebouwd), leidt dit in eerste instantie tot een toename van de prijs van de consumptiegoederen', Mandel (1972), p 406. Mandel noemt dus toch een reden, maar getuige het woordje 'bijvoorbeeld' zijn er meer, en de hier genoemde is niet erg overtuigend. Kan de produktie van consumptiegoederen niet snel worden uitgebreid bij onderbezetting? Wij dachten van wel. En zelfs als de produktieuitbreiding vertraagd verloopt hoeft de prijsstijging 'in eerste instantie' niet permanent te zijn. Laat staan dat een permanent inflatieproces, dat ieder jaar nieuwe prijsstijgingen laat zien kan worden verklaard.

prijsstijgingen niet anders kan verklaren dan uit een sterkere stijging dan gemiddeld van de arbeidsproductiviteit in de goud- en zilverproductie. Nog afgezien van de vraag of de arbeidswaardeleer een prijstheorie kan zijn lijkt dit een verklaring die, sinds de waarde van de algemene equivalent is losgemaakt van het goud en de intrinsieke arbeidswaarde daarvan, niet meer van toepassing is⁵⁴.

Nu kan een monetaire inflatietheorie misschien wel een gedeelte van deze theoretische lakune opvullen, maar dan moet wel worden uitgelegd wat de mechanismen zijn tussen geldhoeveelheid en inflatie. Soms wordt daarvan wel een te populaire versie gegeven. Dan wordt er bijvoorbeeld een dorp verondersteld, waarin alleen maar vijf broden worden gebakken, en waarin 100 gulden in omloop is. Tegenover ieder brood staat dan 20 gulden. Dat is dan de prijs van een brood, wordt dan gesteld. Dat lijkt logisch, maar is het niet. Waarom kost een brood niet 5 gulden, of tien, en stoppen de mensen wat geld in de spaarpot, of maken ze er sieraden van, zou je kunnen vragen. Stel, gaat dat verder, dat er 100 gulden extra in omloop komt. Tegenover ieder brood staat er dan 40 gulden, en de prijs is verdubbeld, is de logisch lijkende konklusie. Afgezien van de vraag waar dat extra geld vandaan moet komen, kun je je natuurlijk afvragen waarom dat brood dan persé duurder moet worden. Waarom worden er niet twee keer zoveel broden gebakken als er twee keer zoveel geld in omloop komt, of waarom wordt de produktie niet anderszins uitgebreid, waarom gaat er niet iemand meubels maken, of schoenen of zo?

Dergelijke overwegingen brengen ons ertoe om te stellen dat de monetaire inflatietheorie alleen een kern van waarheid bezit voorzover er via de bestedingen en ten opzichte van een produktiekapaciteit wordt gedacht. Een geldhoeveelheid als zodanig bestaat naar onze mening niet. Een geldhoeveelheid is altijd een hoeveelheid geld in de handen van economische subjekten en krijgt pas betekenis als deze subjekten hun geld gebruiken om er spullen mee te kopen dan wel hun geld aanbieden op de geld- en kapitaalmarkt. Het meeste van de geldhoeveelheid gaat direkt als effectieve vraag de ekonomie in, en voorzover het over de geld- en kapitaalmarkt loopt wordt het indirekt effectieve vraag.

Een grotere geldhoeveelheid betekent dan een grotere effectieve vraag, en dus een grotere produktie, tenzij de produktie niet of niet overeenkomstig de grotere vraag kan worden uitgebreid. En dan kan inflatie ontstaan, dat is niet

54. Overigens: dat de algemene warenequivalent is losgemaakt van de arbeidswaarde van het goud is arbeidswaardetheoretisch gezien wel te begrijpen. Het betekent namelijk dat de kapitalistenklasse als geheel geen onproduktieve arbeid meer ten behoeve van de produktie van de algemene warenequivalent hoeft te betalen. Daardoor dalen de sirkulatiekosten en stijgt de winstvoet.

onmogelijk. Op de arbeidsmarkt bijvoorbeeld kan het gebeuren dat als er bijna volledig werkgelegenheid is, of zelfs sektorale hyperemplooi, de ondernemers de arbeiders bij elkaar wegcopen door hogere lonen te betalen. Vooral in de 'knelpunten' op de arbeidsmarkt is dit volgens de thans gangbare visie van de Nederlandse overheid nog steeds het geval, ondanks de over het geheel genomen toch hoge werkloosheid⁵⁵. De vrije beroepsbeoefenaars hebben in het verleden, en nu nog, geprofiteerd van de schaarste van het aanbod van medische en andere diensten. Ook de ondernemers kunnen van een nauwelijks te vervullen vraag profiteren door in een 'seller's market' de prijzen te verhogen. De mate waarin ondernemers dat kunnen hangt onder meer af van de marktstructuren. Essentieel in de gedachtengang is immers, dat — om inflatie te doen ontstaan — de produktiekapaciteit minder wordt uitgebreid dan de vraag naar de betrokken produkten wordt vergroot. Prijsstijgingen uit hoofde van vraagvergroting zijn dan meer te verwachten in bedrijfstakken waar de vraag niet door importen kan worden voorzien en waar geen internationale prijskonkurrentie optreedt.

Langs deze lijnen redenerend is er dus wel reden om inflatie te verklaren uit toenemende geldhoeveelheden, zij het, dat wij bezwaar maken tegen het vervluchtigen van de categorieën van effectieve vraag in het begrip 'geldhoeveelheid'. Juist van een marxist als Mandel zou verwacht kunnen worden, dat hij deze verhullende terminologie niet gebruikt, maar in plaats daarvan aangeeft door wie, door welke klassen en klassefrakties daarbinnen, op krediet hun effectieve vraag wordt vergroot, op welke produkten die vraagvergroting is gericht, in welke sectoren de prijsstijgingen optreden, welke samenhangen daartussen bestaan, enzovoorts. Een dergelijke vraagstelling zou trouwens ook interessante toetsingsmogelijkheden voor deze theorie opleveren.

Op een bepaalde manier geredeneerd niet onaannemelijk dus, die monetaire inflatietheorie, maar ook niet erg overtuigend. Het lijkt immers niet juist om op voorhand, zonder argumentatie en empirische bewijsvoering, de voorkeur te geven aan één inflatietheorie. Misschien hebben factoren als monopolioïde prijsvorming wel meer met de inflatie van doen als Mandel voorstelt. Misschien is er ook wel iets waar van de stelling, dat er loonkosteninflatie is

55. Dit 'knelpunten' begrip is een verfijning van de ideeën die in het Vintaf-model zijn neergeslagen. In dit model werkt het Phillipskurve principe 'makro' positief bij een werkloosheid kleiner dan 2,5% en negatief bij een werkloosheid groter dan 2,5%. Volgens de loonvergelijkingen waarin dit principe is opgenomen blijft bij een werkloosheid van 5% de loonontwikkeling dan ieder jaar 2,5% achter bij de prijs- en produktiviteitsontwikkeling. Looninflatie is dan ondenkbaar. Om dat toch denkbaar te maken wordt de knelpuntensituatie nu aangevoerd. Of er echt loondruk naar boven plaats vind via de knelpunten is empirisch nauwelijks aangetoond.

ontstaan, onder meer omdat de kollektieve voorzieningen uit de bruto loonsom worden gefinancierd, dan door de ondernemers worden afgewenteld naar de konsument in de vorm van hogere prijzen, waarna weer loonindexatie ontstaat, zodat er een inflator proces uit de verdelingsstrijd ontstaat. Ook zonder een overzicht te geven van alle inflatietheorieën lijkt de konklusie te moeten zijn, dat Mandel door een voorbarige keuze voor een hoofdvkrlaring van inflatie, een achterwege laten van theoretische argumentatie over de werkingsmechanismen tussen geldhoeveelheid en inflatie, en het achterwege laten van empirische toetsing een inflatietheorie hanteert die op een partiële en hypothetische status aanspraak kan maken, maar niet meer dan dat.

Dat heeft natuurlijk ook als gevolg, dat zijn theorie over het 'dilemma' in de ekonomische politiek op losse schroeven staat. Dat dilemma kennen we trouwens ook uit het lopende overheidsbeleid, zij het, dat de politieke bedoelingen waarmee in de officiële ekonomische politiek het-dilemma wordt aangevoerd totaal verschillen van die van Mandel.

In de ekonomische politiek van dit moment wordt steeds beweerd, dat een verhoging van de staatsuitgaven, vooral wanneer die gefinancierd worden uit het begrotingstekort, en helemaal wanneer ze monetair gefinancierd worden, inflatoir uitwerken. En binnenlandse inflatie is slecht voor de ekonomie omdat dan de konkurrentieverhoudingen qua kostenontwikkeling verslechteren ten opzichte van het buitenland. Dat het achterwege laten van een verhoging van de overheidsuitgaven betekent dat de werkgelegenheid ook niet wordt vergroot, zeggen de tegenstanders van grotere overheidsuitgaven er meestal niet erg duidelijk bij. Mandel dus wel. Hij is dan ook geen politieke tegenstander van een vergroting van de overheidsuitgaven, maar een tegenstander van de burgerlijke staat in het laatkapitalisme überhaupt. Zijn bedoeling is met het genoemde 'dilemma' aan te tonen dat de burgerlijke staat geen beleidsmogelijkheden meer zou hebben tegen de oplopende werkloosheid omdat enerzijds de financieringsmogelijkheden van de staat vrijwel opgebruikt zijn in de vorige recessie, en anderzijds koopkrachtinjecties toch een inflatoire uitwerking hebben die het allemaal alleen maar erger maakt.

Dat is inderdaad een interessant thema. De ekonomische krisistendenzen zouden op politiek niveau scherper in legitimatiekrisis tot uiting komen als de staat duidelijker nog dan nu geen antwoord weet op de werkloosheid. Het bewustzijn van de slechtheid van de laatkapitalistische produktieverhoudingen zou op politiek niveau zeker groeien, en de anti-kapitalistische en pro-socialistische stromingen zouden zeker sterker worden. Vergaande hervormingseisen is dan wel het minste wat er verwacht kan worden, lezen

we tussen de regels door als Mandel's voorspelling. Maar omdat de 'monetaire' inflatietheorie geen bewezen stelling vormt, is nòch de bewering van de politieke tegenstanders van een vergroting van de kollektieve sektor, nòch deze voorspelling van Mandel een onomstotelijke waarheid. Het kan best zijn, het kan ook niet zo zijn⁵⁶. Misschien is de staat nog helemaal niet aan het einde van zijn besturingsmogelijkheden. Misschien zit er nog heel wat 'rek' in de combinatie van begrotingstekort, socialisering van de vraag naar nationale sectoren met een hoge arbeidsintensiteit en inverdienquote, arbeidsmarktpolitiek, misschien devaluatie en een loon- en prijsbeleid. Misschien is de inflatoire uitwerking van hogere bestedingen wel gering bij een zekere overcapaciteit. Misschien is het huidige werkloosheidsniveau helemaal niet zo onacceptabel als een paar jaar geleden nog werd gedacht. Als we naar de politieke verhoudingen kijken heeft dat nog niet tot ernstige legitimatieproblemen geleid. Zo bezien is Mandel's dilemma misschien wel meer een resultaat van 'wishful thinking' dan van wetenschappelijke analyse. Net zo goed als de inflatievoorspellende tegenstanders van vergroting van de kollektieve sektor meer demagogische dan wetenschappelijke argumenten hanteren. Een marxistische analyse van de bestuursmogelijkheden van de staat zou boven dit niveau van politieke voorkeuren moeten uitstijgen.

De tweede intermediaire theorie betreft de ontwikkeling van de meerwaardevoet. Zoals Mandel heeft gesteld, was deze aan het begin van de opgaande fase van de lange golf hoog doordat de arbeidersklasse verslagen en geatomiseerd was tengevolge van het fascisme. Aanvankelijk bleef de meerwaardevoet hoog, maar deze daalde naarmate de arbeidersklasse in de expansie looneisen kon stellen en ook realiseren.

Het belangrijkste dat op deze redenering kan worden aangemerkt is dat Mandel hier het loonniveau in zijn ontwikkeling als indiktor gebruikt voor de meerwaardevoet. Of eigenlijk, dat stijgingen, tot uiting komend in een stijgende arbeidsinkomensquote, in marxistische begrippen giet en stelt dat daardoor de meerwaardevoet is afgenomen. De vraag is of het gerechtvaardigd is om in de ontwikkeling van de arbeidsinkomensquote — een prijsgrootheid — een ontwikkeling in de meerwaardevoet — een waarde-grootheid — te zien. Mandel baseert zich theoretisch daarbij op de bekende stelling van Marx,

56. Of monetaire financiering van overheidsuitgaven tot inflatie leidt is trouwens een vraag die niet beantwoord kan worden voor een konkrete situatie zonder daarin bijvoorbeeld het veel grotere financieringstekort van de bedrijfssektor en de ontwikkeling daarvan in beschouwing te nemen. En uiteraard de richting waarin extra uitgaven worden gedaan, de overcapaciteitspatronen enzovoorts. Dat tegenstanders van overheidstekorten een zuiver 'politieke' weerstand tegen overheidsuitgaven als zodanig hebben kan wel worden afgeleid uit het feit, dat zij zelden of nooit bezwaren maken tegen het veel grotere financieringstekort van de bedrijfssektor.

volgens welke een loonstijging bij een gegeven warenproductie, en een gegeven waarde van die produktie alleen de winst vermindert en niet de prijzen verhoogt⁵⁷. Het enige dat er dan gebeurt is dat de arbeidersklasse er in slaagt op basis van de grote vraag naar arbeid een groter aandeel van de totale arbeidstijd in de vorm van loongoederen te verkrijgen, wat voor de kapitalisten een kleiner deel van de arbeidstijd, in de vorm van winst dus, overlaat. De totale warenwaarde blijft gelijk want die wordt immers bepaald door de totale hoeveelheid arbeidstijd, en niet door de verdeling daarvan over de klassen.

Nu zal de arbeidersklasse doorgaans alleen in een groeisituatie een hoger loon kunnen realiseren, op grond van de toenemende vraag naar arbeid. Indien er inderdaad meer arbeidskracht wordt gekocht en gebruikt door de kapitalisten zal de totale warenwaarde niet gelijk blijven. Bovendien wordt het resultaat van het verdelingsproces beïnvloed door de produktiviteitsontwikkelingen. Maar het citaat geeft wel aan wat de kern is van een daling van de meerwaardevoet, namelijk dat de arbeidersklasse als geheel een groter aandeel in een waarschijnlijk toenemende hoeveelheid totale arbeidstijd verkrijgt. Dat dit sinds 1950 of daaromtrent is gebeurd heeft Mandel op geen enkele manier aannemelijk gemaakt. Sterker, Mandel 'toont aan'⁵⁸ dat in de USA de meerwaardevoet stijgt tot 1966. Gegevens na die periode geeft hij niet, terwijl juist dat interessant zou zijn in verband met de afname van de winsten, die vooral na de tweede helft van de jaren '60 intreedt. Het bovenste omslagpunt van de lange golf stelt Mandel immers in 1967, zoals we ons zullen herinneren. In zijn beschrijving van de lange golfontwikkeling wordt beweerd, dat na 1967 de meerwaardevoet zich stabiliseert op het na 1940/5 sterk gestegen niveau⁵⁹. Hoe Mandel dat zo weet is ons een raadsel. In ieder geval niet door het maken van berekeningen van de ontwikkeling van het loongoederenpakket, de waarde-ontwikkeling daarvan (waarbij een toenemend volume loongoederen gecorrigeerd moet worden voor de arbeidsproduktiviteitsontwikkelingen in de produktie van loongoederensektoren) ten opzichte van een zich wijzigende hoeveelheid totaalarbeid, zoals methodisch gezien vereist zou zijn.

57. Mandel (1972), p 385. In de 'Second Slump' zijn geen theoretische overwegingen bij deze theorie te vinden. Mandel stelt zonder meer dat loonstijgingen de meerwaardevoet verlagen.

58. De meerwaardevoet is dan berekend als de toegevoegde waarde minus lonen, gedeeld door de lonen. Meerdere varianten van meerwaardevoetbepalingen worden gegeven. Uiteraard kunnen 'de' lonen niet als variabel kapitaal worden beschouwd wegens de omslagtijdsverschillen die zijn opgetreden, naar kan worden aangenomen. Afgezien daarvan, de meerwaarde wordt identiek aan de aq berekend, naar Gillman, zoals uit de voetnoot blijkt. Zie Mandel (1972), p 162.

59. Mandel (1972), p 125.

De indruk wordt gewekt, dat Mandel zich laat leiden door de zogenaamde 'profit squeeze' theorie, rond de jaren '70 voor Engeland gebracht door Glyn en Sutcliff, en onder andere door de genoemde Rowthorn aanbevolen als een betere verklaring voor de winstvermindering dan de door Mandel in *Der Spätkapitalismus* gebruikte verklaring⁶⁰. Mandel heeft op deze suggestie gereageerd door de profit squeeze theorie in zijn eerdere theorie op te nemen. Die heeft hij niet volgens de suggestie van Rowthorn laten vallen. De integratie van een theorie op het waardeniveau met een theorie op het prijsniveau brengt problemen met zich mee die Mandel onvoldoende heeft opgelost.

Afgezien daarvan is het de vraag, wat de verklaringskracht is van de 'profit squeeze' theorie, als we onze analyse alleen op het prijsniveau maken. In het kort gesteld, voert de 'profit squeeze' theorie ter verklaring voor de winstafname aan, ten eerste dat de uitgaven van de staat sterk zijn gestegen en ten dele uit de winsten zijn gefinancierd, ten tweede dat er reële loonstijgingen zijn geweest onder invloed van de vraag naar arbeid, en ten derde dat de ruilvoet is verslechterd ten koste van de winsten. Een verhoging van de opbrengstprijzen, waardoor het winstaandeel gelijk gebleven zou zijn, was niet mogelijk wegens de internationale prijskonkurrentie. In essentie verschilt deze theorie niet veel van de ook in het Nederlandse overheidsbeleid gangbare verklaring voor de winstverminderingen.

Nu willen wij hier niet alle kritiek samenvatten, die op deze theorie is gekomen. In het kader van de door Mandel gehanteerde 'intermediaire' theorie beperken we ons tot misschien wel het belangrijkste kritiekpunt, namelijk het onverklaard blijven van de sterke sektorale verschillen in ontwikkeling. Als we de ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen als indikator gebruiken, of de arbeidsinkomensquote, of het verloop van de investeringen, dan blijkt, dat de 'profit squeeze' de verschillende bedrijfstakken in zeer verschillende omvang heeft getroffen. De geleding van marktstructuren, bijvoorbeeld in nationale en internationale markten, competitieve en monopolistische markten, gepaard aan de sektorale verschillen in verwaardingsvoorwaarden van het kapitaal als de verschillen in arbeidsintensiteit van de produktie, energieintensiteit van de produktie, afhankelijkheid van exportmarkten, afhankelijkheid van staatsmarkten, en tal

60. Rowthorn, oc, p 70 ev., vindt, dat in plaats van Mandel's verklaring van de afnemende winst door de stijging van de organische samenstelling van het kapitaal, resulterend in een 'falling rate of profit' er beter kan worden gesproken van een 'falling share of profit'. De winst neemt immers af doordat het aandeel van de winsten in de toegevoegde waarde vermindert. Hij stelt dat op basis van een drietal onderzoeken, die ook Mandel in zijn tekst vermeldt. Rowthorn verwijt Mandel daarom 'an obstinate refusal to face facts' in zijn klassiek-marxistische benadering.

van bijzondere bedrijfstakfactoren, hebben een rijk geschakeerd patroon van reële arbeidskostenontwikkeling voortgebracht. Dit patroon heeft een zekere duurzaamheid aangenomen. Een sterk ongelijke verdeling van de totale winstom over de verschillende kapitaalfrakties is zeker een kenmerk van de economische structuur geworden.

Uiteraard zit daar best beweging in, en blijft de nivellering van de winstvoet als tendens nog wel werken, maar een zekere institutionalisering van de verschillen in winstniveau's, per bedrijfstak bijvoorbeeld, is niet te ontkennen. Uiteraard heeft dit grote gevolgen voor het sektorale ontstaans- en ontwikkelingspatroon van de crisis. Misschien wel het belangrijkste punt waarop Mandel tekort schiet is dat hij dit sectoraal (en ook landelijk) ongelijkmatige ontwikkelingspatroon wel beschrijft, maar niet verklaart. Op dit punt zou zeker een of meer intermediaire theorieën moeten worden ontwikkeld, en het gemis daarvan in Mandel's krisisanalyse is opvallend. Hij beschrijft bijvoorbeeld, dat de recessie begint in de bouw en de automobiel-industrie, maar verklaart dat niet. Het is ook moeilijk in te zien, hoe die verklaring, via een of andere intermediaire theorie kan worden vastgemaakt aan de ontwikkeling van de organische samenstelling van het kapitaal. Opgemerkt kan worden, dat de sektorale ongelijkheid van de ontwikkelingen per bedrijfstak bijvoorbeeld ook van belang kan zijn voor de inflatietheorie en de theorie van de 'derde technologische revolutie'. Het voert te ver om daar uitgebreid op in te gaan, maar voor het inflatieproces lijkt bijvoorbeeld van groot belang in hoeverre de marktstructuren een doorberekening van gestegen kosten, of zelfs prijszetting mogelijk maken. Die mogelijkheden zijn in een open economie sterk verschillend, in een gesloten economie misschien meer gelijk, maar een belangrijk verband ligt er zeker. Ook de technische ontwikkeling van productieprocessen wordt door markt-verhoudingen mede bepaald; een sterk voorbeeld is uiteraard de traagheid waarmee delen van de dienstensektor, die voor beschermde nationale markten produceren, zich technisch gezien ontwikkelen. Anderzijds worden markt-structuren, bijvoorbeeld oligopolies, natuurlijk ook gevormd door technische ontwikkelingen. Al met al geven dit soort overwegingen voldoende grond om in een marxistische krisisanalyse ongelijkmatige ontwikkelingen van kapitaalfrakties een belangrijk uitgangspunt voor de theorieontwikkeling te laten worden.

III Enkele slotbeschouwingen

In het voorgaande zijn slechts de hoofdlijnen van Mandel's denken over de crisis van de jaren '70 uiteengezet en besproken. Mandel bespreekt in *The Second Slump* tal van zaken die een rol spelen in de crisis, zoals de

ontwikkeling van de landbouw, de toename van de kans op een bankpaniek, de ontwikkeling van de socialistische landen, enzovoorts. Vaak is niet duidelijk wat de onderlinge samenhang tussen dergelijke thema's is. Mandel's beschrijvingen maken daardoor vaak een onsamenhangende indruk, terwijl de grote lijn vaak zoek lijkt in zijn uitgebreide en wisselende thema's. Een echte samenvatting van zijn ideeën heeft Mandel in zijn laatste twee hoofdwerken niet gegeven. Om het zicht op de grote lijnen te verkrijgen is in dit artikel een samenvatting van zijn algemene krisistheorie, die in verschillende passages in zijn teksten steeds gedeeltelijk wordt weergegeven, daaruit gekonstrueerd. Ten aanzien van die theorie kunnen vier konklusies worden getrokken.

Ten eerste, dat de theorie op vrijwel alle punten empirisch ongetoetst blijft. Of de organische samenstelling van het kapitaal is gestegen, we weten het niet. Of de meerwaardevoet is gedaald, we weten het ook niet. Of er lange golven in de geschiedenis bestaan, en nu nog werken, wie zal het zeggen? Wie weet, leidt een vergroting van de geldhoeveelheid wel tot inflatie, en misschien is inflatie wel slecht voor 'de' economie, maar misschien is inflatie helemaal niet zo schadelijk, en misschien wordt inflatie wel door andere factoren veroorzaakt. Dergelijke vragen blijven in Mandel's werk, ondanks alle empirische inhouden daarvan, onbeslist. Aan de empirische toetsing wordt door Mandel ook niet serieus gewerkt, vinden wij, terwijl Mandel zijn theorie evengoed wel zeer stellig als marxistische analyse presenteert.

Ten tweede, dat de theorie logisch-deductief gezien niet er aannemelijk is. Een indicatie daarvoor vormt al de merkwaardige tegenstelling in Mandel's tekst tussen de afwijzing van één-faktor verklaringen en het feit dat zijn eigen theorie uit één faktor, namelijk de organische samenstelling van het kapitaal, wordt opgebouwd. Wij vinden, dat Mandel zijn bezwaren tegen één-faktor verklaringen ook tegen zijn eigen theorie zou moeten richten. Want, zoals in dit artikel is beargumenteerd, in de crisis spelen ontwikkelingen als onderbesteding, disproportionaliteit, winsttransfer en dergelijke zeker een belangrijke rol, terwijl deze toch niet theoretisch geforceerd uit de ontwikkeling van de organische samenstelling van het kapitaal kunnen worden afgeleid. De theorie is dan wel zuiver marxistisch, door de binding aan de hoofdstukken 13, 14 en 15 van deel III van het kapitaal, maar ten koste van een rigiditeit die uiteindelijk alleen maar tot een te beperkt inzicht in de werkelijke ontwikkelingen kan leiden.

Ten derde is de theorie 'ouderwets' in de zin dat belangrijke structurele ontwikkelingen als monopoliseringstendenzen en de werkingen van de staat onvoldoende in de theorie worden opgenomen. Natuurlijk beschrijft Mandel deze ontwikkelingen, maar als het gaat om de formulering van zijn krisistheorie spelen ze ineens geen rol van betekenis meer. De theorie blijft

georiënteerd aan de produktieverhoudingen van een klassiek concurrentie-kapitalisme. Dat heeft tot gevolg, dat belangrijke momenten van het krisisonstaan en -gebeuren onderbelicht blijven, of zelfs helemaal niet verklaard kunnen worden. Voorbeelden van onderbelichting zijn de inflatietheorie en het economische overheidsbeleid, dat vrijwel uitsluitend reactief op de inflatieontwikkeling wordt gezien, voorbeeld van onverklaarbaarheden zijn de ongelijkmatige ontwikkelingen van bedrijfstakken, of kapitaalfrakties in het algemeen.

Vanzelf zou ook gewezen kunnen worden op Mandel's ekonomisme, in die zin, dat hij 'krisis' toch overwegend als een economisch proces beschouwt, wat het geenszins alleen is. Hoe de economische processen doorwerken in de bovenbouw en vice versa is een bij Mandel sterk verwaarloosd thema. Deze doorwerkingen kunnen uiteraard niet uit organische samenstellingen van het kapitaal worden begrepen.

Ten vierde blijkt de algemene theorie niet te functioneren in de analyse die Mandel maakt. De categorieën van de theorie komen empirisch niet in de analyse terug. Gegevens over de organische samenstelling van het kapitaal, de meerwaardevoet, het ontstaan en de verspreiding van overkapaciteiten en dergelijke zijn in de analyse niet te vinden. De beschrijving van de ontwikkeling in de recessie gebeurt niet met de begrippen uit de algemene krisistheorie, maar met journalistieke en gangbare theoretische begrippen. Beschouwen we Mandel's werk vanuit de verhouding tussen theorie en empirie, dan konstaten we dus samenvattend, dat de theorie empirisch niet is getoetst, terwijl de theorie niet funktioneert in de ordening en beschrijving van de empirische ontwikkelingen. De theorie lijkt een losse, eigenstandige, en vooral ideologische funktie te vervullen in het geheel.

Methodisch gezien zou het aanbeveling verdienen om bij het maken van een omvattende analyse van de crisis van de jaren '70 voorzichtiger uit te gaan van een veelheid van mogelijk opgetreden systeem- en beheersproblemen. De beheersproblemen verwijzen daarbij naar de achterblijvende produktieverhoudingen, de systeemproblemen naar de mogelijke krisistendenzen.

Onder de krisistendenzen is een stijging van de organische samenstelling van het kapitaal maar één mogelijkheid; andere mogelijkheden zijn overkapaciteit, onderbesteding, disproportionaliteit, bijzondere sektorontwikkelingen, winsttransfer, enzovoorts. Met dergelijke noties zou de empirie in kaart kunnen worden gebracht, waarna uitspraken over de krisistendenzen daarin kunnen worden gedaan. Zij fungeren dan vooral als theoretische noties die bij de empirische analyse als ordeningsprincipes werken, en vormen geen vooronderstellingen over een in het kapitalisme immer optredende algemene krisistendens.

Vanzelf blijft een dergelijke benaderingswijze ook de moeilijkheid

ondervinden, dat passend en nodig empirisch materiaal, bijvoorbeeld over de winstvoet per sektor, bezettingsgraden en kapitaalstructuren, vaak onvoldoende en in 'burgerlijke' vorm voorhanden is. Nu kan deze situatie op meerdere manieren worden benaderd. Het kan worden beschouwd als een moeilijkheid die zo snel mogelijk overwonnen dient te worden; er kan over worden geklaagd, zonder dat iets gedaan wordt om de manko's aan 'marxistische' statistieken op te vullen; en tenslotte kan het gebrek aan data worden opgevat als excuus om empirische toetsing na te kunnen laten. Onze indruk is, dat de laatste twee manieren van omgaan met het data-tekort te veel overheersend zijn geweest in de achter ons liggende jaren. Daarvoor zijn ook wel een aantal verklaringen te bedenken.

Een eerste is ongetwijfeld, dat in vergelijking met de 'burgerlijke' wetenschap de samenwerkingsverbanden tussen marxistische wetenschappers opvallend zwak zijn ontwikkeld. Het patroon is meestal dat individueel opererende wetenschappers met de tong op de schoenen de literatuur en de krant kunnen bijhouden, zodat het opstarten van samenwerkingsverbanden vooral als een extra, te zware, belasting wordt gezien.

In de tweede plaats heeft de dialektische theorie nu eenmaal een sterke gerichtheid op de totaliteit, dat is de aard van de theorie. Vaak wordt daarom aan een algemene uitspraak over het geheel een grotere waarde gehecht dan aan een uitspraak over een aspect van de totaliteit die behoorlijk empirisch is gefundeerd. Misschien dat daarin ook een zijn doel voorbijgeschoten positivismekritiek een verlamme werking heeft gekregen. In ieder geval zijn de afwezigheid van sterke samenwerkingsverbanden, en een waarneembaar dedain voor de moeizame empirische toetsingsarbeid factoren, die mede verklaren waarom de analyse van marxistische signatuur nog bij lange na niet de pretenties van de politieke ekonomie heeft waargemaakt. Uiteraard is het hier besproken werk van Mandel niet hetzelfde als de 'tegenanalyse' die in aanzetten tegen de burgerlijke analyse in, ontstaan is. Er verschijnen wel meer analyses van de krisis, vooral in Duitsland. Een nadere bestudering van deze overige analyses zou moeten leren in hoeverre het tekort aan empirische toetsing van Mandel's theorieën begrepen kan worden als een symptoom van een paradigmatisch bepaalde voorkeur om de waarheid op theoretisch-filosofisch niveau alléén te zoeken.